# KURTULUŞ SAVAŞI YILLARINDA AZERBAYCAN-TÜRKİYE İLİŞKİLERİ II

Nurer UĞURLU başkanlığında bir kurul tarafından hazırlanmıştır.

Dizgi - Yayımlayan:
Yeni Gün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık A.Ş.
Baskı: Çağdaş Matbaacılık ve Yayıncılık Ltd. Şti.
Ağustos 2000
Y.A. BAGİROV
KURTULUŞ SAVAŞI YILLARINDA
AZERBAYCAN-TÜRKİYE İLİŞKİLERİ
II
Çeviren A. Hasanoğlu

(*) Marksizm-Leninizm Enstitüsü Azerbaycan Şubesi Parti Arşivi, 609, 1, 15, 105. (N.Narimanov'un kişisel arşivi).

(**) Magerram oğlu İbrahim Abilov, 1881 yılında Nahçevan bölgesinin Ordubad kentinde bir zanaatçının çocuğu olarak doğdu. İlk öğrenimini Ordubad okulunda yaptı. 1902 yılında Petrovsk'a (şimdiki Mahaçkala) çatışmaya gitti. Kısa süre sonra Bakû'ye göçtü. Burada Balahan'daki petrol tesisinde çalışmaya başladı, daha sonra ise demiryolunda ateşçi yardımcısı olarak çalıştı. 1905'te Rusya Sosyal Demokrat İşçi Partisi'ne girdi.

Yasadışı yayınlar yayma suçundan atıldığı hapishaneden çıktıktan sonra Petrovsk'a gitti. 1907 ilkbaharında Hazar Denizi ticaret filosu denizcilerinin yaptığı grevin düzenlemesine katıldı. 1907 Eylül'ünde Bakû'deyken, Bolşevik işçi Hanlar Safaraliyev'in cenaze töreni gösterilerinde, işçileri çarlığa karşı devrimci savaşımı sürdürmeye çağıran bir konuşma yaptı.

Abilov, 1908'de İranlı devrimcilere yardım etmek üzere İran'a gönderildi. 1909'da Bakû'ye geri döndü. 1912'de, Bolşevikler G.Sultanov, D.Buniyatzade, A.Rasulzade ve diğerleriyle birlikte çalıştığı yasal Baki Hayati gazetesi onun redaksiyonu altında yayınlandı. 1913'te Abilov, tekrar tukuklandı ve Astrahan'a sürüldü.

Eylül 1918'de Abilov, Zakaspiysk eyaletine geçti. Karasnovodsk'ta karşı-devrimci yerel yöneticilerin eline düştü ve birkaç ay hapis yattı.

Azerbaycan'da Musavatçılarnı egemen olduğu dönemde Abilov, sağ ''Gummetçiler'' fraksiyonundan Musavatist parlamento üyesiydi. Bu dönemde Bolşeviklerin ilkesel politika ve taktik sorunları konusunda yanlış bir tutum izledi ve sık sık yanlış politik iddialarda bulundu. Ama Azerbaycan'daki 1920 Nisan darbesi döneminde hatalarını anlayarak Bolşeviklerin saflarına katıldı.

1920 yılında Sovyet egemenliğinin Azerbaycan'da zafere ulaşmasından sonra Abilov, Eylül 1920'de, BakØu'de yapılan I. Doğu Halkları Kongresi'nde seçilen Propaganda ve Eylem Sovyeti'nin sekreteri olarak çalıştı. 1921'de Azerbaycan SSC, daha sonra ise Kafkaslar Ötesi Federatif Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin Türkiye'deki diplomatik temsilciliğine atandı, Abilov'un parlak diplomatik yetenekleri bu sorumlu görevde ortaya çıktı. Sovyet diplomasisinin görevlerini iyi anlaması, karmaşık dış politika sorunlarında doğru ve çabuk hareket etme becerisi, doğu halklarının yaşantısını yakından bilmesi gibi nitelikler Abilov'un diplomatik alanda başarıyla çalışmasına yardım etti.

AZERBAYCAN SOVYET SOSYALİST
CUMHURİYETİNİN TÜRKİYE'DEKİ
ELÇİLİĞİNİN FAALİYETİ

Sovyet egemenliğinin Kafkaslar Ötesi'nde kazandığı zaferle birlikte Sovyet Azerbaycanı ve Türkiye arasındaki ilişkilerde yeni bir aşama başladı.
''Ülke içinde ilk örgütsel kuruluş dönemi bittiğinde ve Kafkaslar Ötesi cumhuriyetlerinin karşılıklı ilişkileri bir defada ve sonsuza dek tüm Kafkaslar Ötesi'nde Sovyet rejiminin kurulması olgusuyla düzenlendiğinde Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Devrim Komitesi şu kesin kararı ortaya koydu: Azerbaycan SSC'nin Türkiye'deki elçiliğinin kurulması için acele etmek gerekir'' (*).
İki ülke arasında diplomatik ilişkilerin kurulması karşılıklı yarar temeline dayanan ekonomik işbirliğine kesin etkide bulundu (*). Azerbaycan hükümeti, cumhuriyetin tanınmış siyaset adamlarından olan İbrahim Abilov'u (**) Türkiye elçiliğine atadı.
1921 yazında, III. Komitern Kongresi delegesi olan İ. Abilov, bir oturumda Lenin'e Azerbaycan SSC'nin gelecekte Türkiye elçisi olarak katıldı (*). Abilov, Moskova'dan döndükten sonra Eylül 10921'de Bakû'den Türkiye'ye geçti. İ.Abilov, Türkiye'de bulunduğu sırada Türk hükümet çevreleriyle ilişki kurdu. 28 Eylül 1921'de Samsun'dayken Türk Ordusu'nun Sakarya'da kazandığı zafer nedeniyle Mustafa Kemal'e bir kutlama telgrafı gönderdi ve buna karşılık kendisinin Batum'dan gönderdiği resmi yazı üzerine Kazım Karabekir'den bir telgraf aldı (**).
12 Ekim 1921'de İ.Abilov bir heyetle birlikte (heyette 25 kişi bulunuyordu: Mirza Davud Rasulzade, Asker Askerov, Yusuf Ahundov, İsmail İsmailov, Aga Baba Yusifzade, Rıza Tahmasib (şimdi profesör, C.Cabbarlı adlı ''Azerbaycan film'' stüdyosunun baş rejisörü), Musa Slutanov ve diğerleri) Ankara'ya geldi ve Türkiye Dışişleri Bakanı Yusuf Kemal (Tengirşek) ve başka yüksek mevsi sahibi kişiler tarafından törenle karşılandı. Azerbaycan SSC elçiliği görevlilerinin gelişi kent halkınca da büyük ilgi ve sevgiyle karşılandı.
Abilov şunları yazıyordu: ''11 Ekimde, Dışişleri Bakanı'nın danışmanı Suad Bey ve Mustafa Kemal Paşa'nın yaveri bizi karşılamak üzere otomobille kentin 30-40 verst kadar dışına çıkmışlardı. (1 verst 1,06 km.ye eşittir). Yusuf Kemal Bey bizi kente iki saatlık uzaklıkta karşıladı. Anadolu halkının bize karşı tutumu çok içten ve dostçaydı. Trabzon'dan Ankara'ya kadar bütün kentlerde ve köylerde içtenlikle karşılandık ve kabul edildik'' (*).
Türk gazetesi İkdam'ın bildirdiğine göre 15 Ekim 1921'de İ.Abilov, TBMM Başkanı ve Türk Ordusu Başkomutanı Mustafa Kemal tarafından Yusuf Kemal'in de katıldığı bir törenle kabul edildi ve güven mektubunu sundu. Daha sonra İ.Abilov ve Mustafa Kemal karşılıklı birer konuşma yaptılar (**).
Aynı yılın 23 Ekiminde Azerbaycan SSC bayrağı Ankara'da törenle göndere çekildi. Mustafa Kemal'in başkanlığındaki Türk hükümetinin hemen hemen bütün üyeleri ve Ankara'da güven mektubu vermiş diplomatlar bu törene katıldılar.
Bir konuşma yapan Mustafa Kemal Paşa, Abilov'un önerisi üzerine Azerbaycan SSC bayrağını elçilik binasına çekti (***).
Azerbaycan Elçiliği, Azerbaycan-Türkiye dostluğunun işareti olarak TBMM'ye ve Mustafa Kemal'e Azerbaycan Hükümeti ve halkı adına çeşitli armağanlar verdi. Bu armağanlar arasında üzerinde ''Azerbaycan İşçi- Köylü hükümetinden Türk Devriminin Kahramanı Mustafa Kemal Paşa'ya'' (****) yazısı bulunan altın bir Kafkas

süvari kaması da bulunuyordu.
Türkiye'deki Azerbaycan SSC Elçiliğinin en önemli faaliyeti, özellikle Samsun, Trabzon ve Kars'ta gruplaşmış olan karşı-devrimci beyaz göçmen anti-sovyet örgütlerin ortaya çıkarılması ve kapatılması alanında olmuştur. Abilov bir mektubunda şöyle diyordu: ''Çalışmalarını Azerbaycan'dan yürüten Nuri Paşa başkanlığında bir örgüt bulunduğunu ve bu örgütün üyelerinin eski Musavatçılar olduğunu ortaya çıkarttım'' (*).
Bundan başka Kafkaslar Ötesi'nden özellikle de Azerbaycan'dan gelme karşı-devrimciler Trabzon'da gruplaşmışlardı. Bu gruplar sovyet egemenliğine karşı yasa dışı bozucu çalışmalarla yetinmeyip örgütlerini yasallaştırmaya kalkıştılar. Doktor Hosrov Sultanov başkanlığındaki karşı-devrimciler sözde Azerbaycan'dan göçenlere, dağlılara ve bölgedeki yoksul Türklere yardım etmek üzere Trabzon'da bir ''hayır derneği'' kurdular. Abilov'un bildirdiğine göre, derneğin tüzüğünde Anadolu'nun tüm kıyı kentlerinde ve Kars'ta şubeler açılması öngörülüyordu (**).
Bu derneğin organizasyon komitesine yerel ulusal savunma komitesinin iki üyesi de dahildi.
Abilov'un verdiği haberlere göre organizasyon komitesi derneğin başlangıçtaki kuruluşu ve desteklenmesi için gereken paranın gönderilmesine ilişkin bir dilekçeyle Türk hükümetine başvurdu.
Buna benzer karşı-devrimci bir komite de ''Rehberler'' adı altında Kars'ta faaliyet gösteriyordu. Bu komitenin en önemli kişileri Musavatçıların eski Tatar alaylarından subaylardı. Türkiye'ye girenleri ve Türkiye'den çıkanları izlemek, Doğu Cephesi Karargâhına bilgi vermek ve Türkiye'nin Sovyet cumhuriyetlerine karşı askeri eylemlere girişmesi halinde ajan rolü oynamak komite üyelerinin görevleri arasında bulunuyordu (*).
Bu örgüt daha sonra düzenli Kürt süvari birliğinin eğitmeni ve örgütleyicisi olarak Kürtler arasında çalışmak üzere Sivas'a gönderilen Kars karşı haberalma örgütü eski başkanı ve Sovyet cumhuriyetlerinin ateşli düşmanı Behayatdin Bey tarafından kurulmuştu.
Kars Komitesi'ne üye Sovyet Azerbaycan göçmenleri Doğu Cephesi Karargâhından kendilerini Türk uyruklular arasına almasını ve Doğu Cephesine göndermesini istediler. Ama ya Batı Cephesi'ne gitmeleri ya da Türkiye sınırları dışına çıkmaları emredildi. Ancak kısa bir süre sonra diğer pekçokları gibi bu kişiler de TÜrk uyruğuna kabul edildiler ve arasında özel görevler almış, özellikle Sovyet cumhuriyetleri hakkında askeri nitelikte bilgi elde etmekle görevli pekçok subay bulunuyordu.
Karşı-devrimci bir başka örgüt İstanbul'da çalışıyor ve Fransız hükümetinin her bakımdan desteklediği Paris Göçmen Örgütü'yle sıkı ilişkide bulunuyordu.
Abilov'un bir mektubunda bildirdiği gibi, daha sonra çalışmalarını hızlandırmaları için bu örgütlere 3,3 milyon frank tutarında büyük bir para yardımı yapıldı (*). İstanbul örgütünün başında Musavatçılar bulunuyordu.
Abilov bu konuda şunları yazıyordu: ''Samsun'da bulunan Gyanci kenti eski başkanı Gasan Fattahov İstanbul'a çağrıldı ve bir iş için İran Azerbaycanı'na gönderildi. Eski Musavatçı parlamento üyesi Arşaf Bey Tagiyev de şu anda orada bulunuyor ve Kürtlerden, Şahsevantslardan ve diğerlerinden oluşan birlikler kuruyor. Böylece karşı-devrimcilerin Kafkasya'daki ve sınır şeritlerindeki hızlı çalışmalarının Antant, tarafından desteklenmesi sayesinde bize karşı yeni bir serüven tezgâhlandığı anlaşılıyor'' (**).
Karşı-devrimci örgütlerin faaliyetinden Türkiye yönetici çevreleri de haberdardı. Abilov'un Dışişleri Bakanı Yusuf Kemal'le yaptığı görüşme sırasında Yusuf Kemal, ''...Anadolu topraklarında ASSC'de yürürlükte bulunan yönetime düşman örgütlerin

bulunduğunu'' belirtti (***).
İ.Abilov olayları çok çabuk kavradı ve Türkiye'deki bu karşı-devrimci örgütlerin ortadan kaldırılması konusunda bir dizi önlemler aldı. TBMM Başkanı Mustafa Kemal'e Yusuf Kemal'le Sovyet cumhuriyetlerini hedef alan bir çalışma yürüten karşı-devrimci örgütlerin ve Türkiye'nin RSFSC ve Azerbaycan SSC ile dostluk ilişkilerinin bağdaşmayacağı konusunda birkaç kez konuştu.
O yıllarda bu sorunun çözümü gerek RSFSC, gerekse Sovyet Azerbaycanı açısından büyük önem taşıyordu. Çünkü hesaplarını karşı-devrimci örgütlerin bozucu provokasyon çalışmasına dayandıran emperyalistler Türkiye topraklarından yararlanmak, Azerbaycan'a saldırmak, Azerbaycan'ın petrol zenginliğini ele geçirmek, Azerbaycan'ı Sovyet Rusya'dan ayırmak ve böylece ona güneyden darbe indirmek umudundaydılar.
Kafkaslar Ötesi'ni ele geçirmeyi hayal eden bazı hükümet çevreleri de karşı-devrimci örgütlerin Türkiye'deki faaliyetinin gelişmesine bir dereceye kadar yardım ettiler.
İ.Abilov, N.Narimanov'a bu konuda haklı olarak şunları yazıyordu: ''Bazı Türk çevreleri arasında Pantürkist düşünceler giderek yayılıyor. Türklerin çoğu istilacı niyetlerinden henüz daha vazgeçmiş değiller ve Azerbaycan'ın Türkiye'ye bağlanması umudundalar.
Örneğin düzenlediğim küçük bir gecede Posta-Telgraf Bakanı yaptığı Pantürkist konuşmanın sonunda yakın bir gelecekte Ankara parlamentosunda Azerbaycan milletvekillerini de görme isteğini belirtti'' (*).
İbrahim Abilov, Türk hükümetinden karşı-devrimci örgütleri hemen kapatmasını isedi.
Bunun yanı sıra dışarı sürülmelerinde ısrar ettiği etkin anti-sovyet elementlerin de bir listesini verdi.
Türk Hükümeti bu konuyu görüştü, daha sonra İçişleri Bakanlığı'na, bu örgütlere karşı kesin önlemler alınmasını önerdi ve bu örgütlerin kısa zamanda ortadan kaldırılacağı ve elebaşlarının sürgüne gönderileceği konusunda Azerbaycan Elçiliği'ne Yusuf Kemal aracılığıyla güvence verildi (*).
Bunun dışında Türk hükümeti, Kazım Karabekir Paşaya (Doğu Cephesi Komutanı) Türk uyruklu olarak işe alınan tüm subayların Batı Cephesine gönderilmesi emrini verdi.
Anadolu'nun doğusundaki yerel koşulları ve ekonomiyi inceleyen Abilov, Azerbaycan hükümetine Trabzon ve Samsun gibi en önemli kentlerde konsolosluklar kurulması gerektiğini bildirdi.
Bu Azerbaycan ve Türkiye arasında ticari ve kültürel ilişkilerin kurulması için gerekliydi. Savaşın Türkiye ekonomisini zayıflatmış olmasına karşın Türkiye buğday, hayvan ve tütün bakımından yine de zengindi. Yurt dışına tütün ihraç ediliyordu ve Amerika'ya yapılan Türk ihracatının en önemli bölümünü de tütün oluşturuyordu.
İ.Abilov'un Türkiye sanayi temsilcileriyle yaptığı görüşmeler ve söyleşiler onların ticari ilişkiler kurmaya ve Türk piyasasında boy gösteren Amerikalıları boykot etmeye hazır olduklarını ortaya koydu (**).
Anadolu limanları Trabzon ve Samsun gerek ekonomik, gerekse yönetim bakımından çok önemli noktalardı. Bu limanlar aracılığıyla yurt dışına büyük miktarda hayvan, buğday, tütün ve diğer mallar hariç ediliyordu. İ.Abilov'un düşündüğü gibi bunların bir kısmı da petrol ürünleri karşılığında Azerbaycan'a gönderilebilirdi.
Bu nedenle Abilov bu kentlerde ASSC konsoloslukları kurulmasını son derece gerekli görüyordu. Çünkü, bu Anadolu'yla politik, kültürel ilişkilerinin kurulmasında büyük rol oynayacaktı.
Gerçekten de Kars Konsolosluğunun ardından Trabzon ve Samsun'daki konsolosluklar açıldı.
*

Türk ordusunun Sakarya'da kazandığı zafer Türkiye'nin uluslararası durumunu büyük ölçüde güçlendirdi.
Emperyalistler politik oyunlar çevirmeye ve Kemalist Türkiye'yle uzlaşma yolları aramaya başladılar. Bu, Fransa ve İtalya'nın Türkiye'yle yaptıkları antlaşmalarda ifadesini buldu.
Bu dönemde Türkiye politikasının birinci olarak, doğuyla, özellikle de Türkiye'yle ilgili İngiliz-Fransız fikir ayrılıklarının daha da derinleştirilmesini ve emperyalizm güçlerinin zayıflatılmasını, ikinci olarak da Türklerin cephe gerisini güçlendirmek için rahat bir nefes alabilecekleri koşulların yaratılmasını amaç edindiği anlaşıldı (*).
Franklin Bouillion'la yapılan görüşmeler sonucunda 20 Ekim 1921'de nihayet uzlaşmaya varıldı ve Fransız-Türk anlaşması imzalandı. Buna göre Fransa ve Türkiye askeri eylemlere son verdiler. Fransa Kilikya'yı Türklere geri verdi, Türkiye ise Fransa'ya bir dizi ayrıcalıklar vermeyi vaad etti (*). Ayrıca gizli bir anlaşmaya göre Fransa, artık kendisi için gereksiz olan çok miktarda silâh ve cephaneyi Türklere sattı (**).
Mustafa Kemal bu anlaşmanın önemini daha sonraları şöyle değerlendiriyordu: ''Taşıdığı manevi önemin yanısıra bu antlaşma sayesinde yurdumuzun en sevdiğimiz bölgelerinden Kilikya'yı kurtardık''.
''Bazı düşmanlarımız bu bölgede kargaşalık çıkartmaya çalıştılar. Ama bu kargaşalık kışkırtmaları tam bir başarısızlıkla sonuçlandı'' (***).
Buna benzer bir antlaşma da İtalya ile imzalandı. Bu antlaşmaların imzalanması Türkiye'nin durumunu kat kat kolaylaştırdı, onu İtalyan-Fransız işgal ordularıyla savaşmaktan kurtardı.
Ayrıca belirtmek gerekir ki, Fransız delegesi Franklin Bouillion devrimci Türkiye ve Sovyet ülkesi arasındaki dostluğu var gücüyle bozmaya çalıştı. Bunun için ''...görüşmeler sırasında Türklere Sovyet cumhuriyetleriyle ilişkilerini bozma ve Kafkaslar Ötesi cumhuriyetlerindeki önceki hükümetlerin kurulmasına yardım etme önerisinde bulundu...'' (****).
RSFSC Elçisi Aralov ve Azerbaycan Elçisi Abilov, Yusuf Kemal Bey'le yaptıkları görüşmelerde bu durumu anımsattılar. Yusuf Kemal Bey şu yanıtı verdi: ''İlk gelişinde F.Bouillion'dan böyle bir öneri geldiği tamamen doğrudur, ama bildiğiniz gibi bu öneriyi kesinlikle geri çevirmiştik, öyle ki, F.Bouillion ikinci gelişinde bu konudaki kesin tutumumuzu bildiğinden bu sorunu ortaya koymaya bile cesaret edemedi'' (*).
Franklin Bouillion, Sovyet cumhuriyetleri aleyhindeki gizli maddeleri antlaşmaya sokamadı ama Ankara'da bulunduğu sırada pekçok Türk siyaset adamını Sovyet cumhuriyetlerine karşı kışkırtmayı başardı.
Bu sırada Sovyet aleyhtarı, savaşçı Pantürkist düşünceler Türk siyaset adamları arasında yeniden yayılmaya başladı ve Türkiye'yle Sovyet cumhuriyetleri arasındaki dostluk ilişkilerinin bozulması üzerine hesaplar yapılara gerek Batı Avrupa, gerekse gerici Türk basını tarafından yürütülen anti-sovyet kampanya hazırlandı. Sözde Sovyet birliklerinin Türkiye'ye saldırmak üzere Kafkaslar Ötesi'nde toplandıklarına ilişkin kışkırtıcı haberler duyulmaya başladı. Özellikle Azerbaycan'a düşman düşünceler arttı. N.Narimanov'un Abilov'a gönderdiği mektupta, gerek Rusya'da, gerekse Türkiye'de Sovyet-Türk ilişkilerinin bozulmasından çıkarı olan belirli karşı-devrimci gruplar bulunduğunu önceden haber verme gereği duyması bir rastlantı değildi. Ancak bu tür maceracılar özellikle Türkiye'de çoktu. Durum bir parça düzelir düzelmez bu maceracılar hemen havalanıyorlar, serüven yoluna düzülüyorlar ve İslâm ülkelerinin birleştirilmesi sloganını ortaya atıyorlardı. ''Türklere Rusya'yla dostluk ilişkileri yönünü izlemeleri gerektiğini anlatmalıyız'' (*).
Abilov Antant'ın Türkiye'ye ilişkin tutumunu doğru olarak belirledi. ''Antant doğu

sorununun barışçı yoldan çözümlenmesi için büyük çaba harcıyor,'' diye yazıyordu Abilov, ''Kemalistlerin Sovyet cumhuriyetleriyle daha çok yakınlaşmasından korkan Antant devletleri Sovyet cumhuriyetleriyle Türklerin dostluk ilişkilerini bozmak için Türklerin şahsında bir müttefik kazanmak ve böylece Sovyet cumhuriyetleri ve doğu arasında sağlam bir engel yaratmak amacıyla herhalde bir dizi ödün vereceklerdir'' (**).

Fransız Heyeti'nin Ankara'ya geldiği sıralarda daha önce söylendiği gibi, dağılan beyaz muhafız ordularından arta kalanların ve emperyalistlerin Türkiye'yi Sovyet cumhuriyetlerine karşı kışkırtmalarına büyük ölçüde yardım eden çeşitli beyaz göçmen ''toplum örgütlerinin'' Türkiye'ye sığınma hakkı elde etmelerinden sonra durum daha da karıştı.

Ukrayna SSC ve Türkiye arasında dostluk ve kardeşlik antlaşması imzalamak ve Sovyet-Türk karşılıklı ilişkilerini güçlendirmek için M.V.Frunze'nin 9 Aralık 1921'de Türkiye'ye gelmesi ve bu karmaşık koşullarda çok büyük önem taşıyordu.

Antant devletleri, Sovyet-Türk antlaşmasından ve Türk ordusunun kazandığı zaferden sonra yeniden Türkiye'ye yaltaklanmaya başladılar ve Kemalistlerin bir bölüğünde doğudan batıya yönelme isteği görüldü. Aslında Türk hükümeti, Fransa'yla yapılan antlaşmanın genel olarak Türkiye'nin başka ülkelerle yaptığı bir tek antlaşmanın bile hiçbir zaman Rus halkıyla dostluk politikasına ters düşmeyeceği konusunda güvence veriyordu. Ama bu güvencenin içtenliğini doğrulamak ve Soyvet - Türk halklarının dünya emperyallizmine karşı ortak mücadelelerde doğan dostluğunu gerçekten güçlendirmek gerekiyordu. Lenin, Frunze'ye Ukrayna ve Türkiye arasında antlaşma imzalama görevinin yanısıra bu görevi de vermişti (*).

Türkiye'yle dostluk ilişkilerinin Sovyet cumhuriyetleri için ilkesel politik bir doğrultu olduğunu kanıtlamak gerekiyordu. Bu durum, Çiçerin tarafından M.V. Frunze'nin Türkiye'ye hareketinden önce onunla yaptığı görüşmede belirtilmişti.

''Bizim için,'' diyordu Çiçerin, ''Kemalist Türkiye'yle dostluk politikası değişken değil, ilkelere sahip bir politikadır. Bu, Vladimir İlyiç'in politikasıdır. Pek tabii ki benim de, sizin de. Emperyalist saldırıya direnç- tüm ezilen halkları bize yaklaştıran işte budur. Bu bir özdür, bu özden hareket ediniz. Her türlü değişken ihtimaller ise ayrıntıdan, süsten başka bir şey değildir'' (**).

M.V.Frunze tam zamanında geldi ve büyük yararı dokundu. Dışişleri Bakanı Yusuf Kemal Bey bu sırada Franklin Bouillion'la görüşmek üzere Konya'ya gittiği için M.V.Frunze Ankara'da Dışişleri Bakan Yardımcısı Hikmet (Bayur) Beyle görüştü. Hikmet Bey, M.V.Frunze'yi son derece soğuk karşıladı. Sovyet Rusya'nın Türkiye'ye önem vermediğini, Türkiye'ye karşı üstlendiği yükümlülükleri yerine getirmediğini, sözde Türkiye'nin Yunanlılara karşı zafer kazanmasını istemediğini söyledi. Daha sonra bu memur, eğer Sovyet cumhuriyetleri yardım etmeyecek olurlarsa Türkiye'nin Fransa ve İngiltere'ye başvurmak zorunda kalacağı yolunda tehditler savurmaya başladı. Ve nihayet Lloyd George, Kerzon, Churchill ve Balfur'un doğudaki bu arada Türkiye'deki komünist propagandasına ilişkin sözlerini yineledi (*).

Hikmet Beyin Frunze'yle yaptığı görüşmenin böyle bir niteliğe sahip olması bir rastlantı mıydı?

Kuşkusuz hayır. Hikmet Bey, Türkiye'nin bazı hükümet çevrelerinin düşüncesini belirtmişti. Ama Hikmet Beyin sözleri gerçeklere hiçbir şekilde uymuyordu. Türk halkının Frunze'yi karşılarken ifade ettiği duyguları Sovyet cumhuriyetlerinin karşılıklı beklemeden yaptıkları yardımı, Türkiye'ye karşı dostça ilişkilerini, Türk halkının Yunanistan'la savaşta başarı kazanmasını içtenlikle istediklerini inandırıcı şekilde kanıtlıyordu. M.V.Frunze, bu konuda şunları yazıyor: ''Kavak köyünden çıktığımız zaman bizi uğurlayanlara soruyorum... Sizler ve genel olarak halkınız neden bizlere,

Ruslara ve yabancılara böyle iyi davranıyorsunuz? İçlerinden biri sorumu şöyle yanıtlıyor 'Başka nasıl davranabiliriz? Ruslar artık bizim dostumuz. Siz olmasaydınız çoktan yok olmuştuk (*). Bunlardan daha iyisi söylenemez.''
Yusuf Kemal'in Konya'da Franklin Bouillion'la Refet Paşanın İnebolu'da İngilizlerle yaptığı ve başarısızlıkla sona eren görüşmeler sonucunda Kemalistlerin Fransa'nın yardımına bağladıkları umutların yok olmasından sonra Frunze'ye karşı takınılan tavır tamamen değişti.
Türkiye'deki Azerbaycan Elçisi Abilov'un verimli çalışmaları Türkiye ile bütün Sovyet cumhuriyetleri arasında dostluk ilişkilerinin kurulmasına yardım etti.
İ.Abilov, Frunze ve Türk hükümeti arasındaki görüşmelere etkin biçimde katıldı. M.V. Frunze, gerek halkla, gerekse resmi kişilerle görüşme olanağı elde etti; Mecliste bir konuşma yaptı. Bu arada bir dizi Türk gazeteleri, Sovyet cumhuriyetleriyle dostluğun Türkiye için büyük önem taşıdığını belirten makaleler yayınlamaya başladılar.
Frunze, Abilov'la birlikte birkaç kez Mustafa Kemal'le görüştü ve Türkiye ve Sovyet cumhuriyetleri arasında ortaya çıkmış olan bütün sorunlar bu görüşmeler sırasında kolaylıkla çözümlendi.
Mustafa Kemal, M.V. Frunze ve İ.Abilov'la yaptığı görüşme sırasında Mecliste egemen olan akımları üç gruba ayırdı. Birinci gruba, saltanat ve halifeliğin korunmasını isteyen kişileri kattı ve bu grup özellikle din adamlarından, büyük toprak ağalarından ve memurlardan oluşuyordu. Din adamları, ''dinin doğu ve batıyı ele geçirmeye yardım edecek herşey olduğunu'' açıklıyorlardı. Üstelik kışkırtıcı istekler ileri sürüyorlardı: ''Ya hemen saldırıya geçmek, ya da hemen barış yapmak gereklidir''. Önceden söylendiği gibi, ülkenin o zamanki koşullarında bu istekler anlamsızdı ve halk savaşını kesin olarak yenilgiye uğratabilirdi.
İkinci gruba, Avrupa yönelimini destekleyenler giriyordu. Aslında, ''batıcılar'' denen bu gruba Mustafa Kemal'i sevmeyen padişahın eski generalleri önderlik ediyorlardı. Sovyet-Türk dostluğunun öfkeli birer düşmanı olan ''batıcılar'', eğer İngiltere'yle olmazsa öteki Avrupa devletleriyle, özellikle de Türkiye'nin ''geleneksel dostu'' Fransa'yla uzlaşabileceğinde ısrar ediyorlardı, ama bunun yanısıra, bu grubun düşüncesine göre, Türkiye'nin Bolşevik Rusya'yla ilişkilerini bir kenara atmak ve Sovyet-Türk antlaşmasının karşısına Fransız-Türk antlaşmasını koymak gerekebilirdi.
Ve nihayet, bu iki akıma da ters düşen üçüncü grup padişahın egemenliğine karşıydı ve doğuya, öncelikle de Sovyet Rusya'ya yöneliyordu (*).
Bu arada Mustafa Kemal, batı devletleriyle işbirliği konusunu son derece akılcı bir biçimde ortaya koydu. Üçüncü grup taraftarlarının batılı devletlerle antlaşma imzalama olasılığını gözden uzak tutmadıklarını, ama bu antlaşmanın ancak Türkiye'nin ulusal çıkarlarına ters düşmeyecek koşullarda imzalanabileceğini ve Sovyet cumhuriyetleriyle dostluk ve kardeşliğe hiçbir şekilde zarar vermeyeceğini söyledi ve ''bu grup Mecliste yönetici durumdadır ve başında da ben bulunuyorum'' (*) dedi.
Mustafa Kemal ve yandaşlarının Mecliste padişahı ve emperyalizmi savunan grubun saldırılarını geri püskürtmeleri gerekiyordu. Bu nedenle Mustafa Kemal'in ortadan bir yol bulması lazımdı. ''Politik düşünceler yüzünden'' diyordu. Mustafa Kemal, ''şimdilik kesinlikle ve açık olarak padişahla ve batıyla anlaşmaya karşı çıkmıyorum, çünkü bu iki büyük düşmana bugünkü güç durumda bize karşı etkin çalışma içinde birleşme fırsatı vermek istemiyorum. Sürekli ve metodik politikamı bu doğrultuda yürütüyorum'' (**).
Daha önce de belirtildiği gibi, Kemalistler, halkın ulusal hükümete olan sevgisini sarsarak içerdeki mevzilerini bizzat kendileri zayıflattılar. Üstelik komünist partisinin artan enerjisinden korkan Kemalistler bu partiye karşı mücadelelerini hızlandırdılar.
M.V.Frunze ve İ.Abilov, Mustafa Kemal'e ülkede demokrasinin temellerini atmasını, belirli bir programı ve tüzüğü olan, büyük, demokratik bir parti kurmasını öğütlediler.

Bütün bu öğütler Türk Meclisi'deki çeşitli karşı-devrimci gruplarla mücadele işinde ve halk kitlelerinin emperyalizm güçlerine karşı seferber edilmesi için Mustafa Kemal'e yardımcı olacaktı.
Geniş emekçi kitleleri Mustafa Kemal'e büyük umutlar bağlamışlardı. Ondan kendilerine toprak vermesini ve emekçilerin yaşamını kolaylaştırmasını bekliyorlardı. Ama bu umutlar haklı çıkmadı. Mustafa Kemal, burjuvazinin egemenliğini her bakımdan güçlendirdi ve sonuçta ulusal devrimden ve askeri zaferlerden sadece burjuvazi kazançlı çıktı.
V.İ.Lenin, Türkiye'deki ulusal hareketin ve bu hareketin önderi Mustafa Kemal'in karakteristiğini son derece açık ve doğru bir biçimde vermiştir.
''Mustafa Kemal'' diyordu V.İ. Lenin, ''sosyalist değil, burjuya ulusçudur. Emperyalistlerle ve padişahla savaşma gereği Mustafa Kemal'in görüşlerinin demokratlaşmasına yardımcı olmuştur. Belki de şimdi, onun iyi bir organizatör, yetenekli bir başbuğ ve son derece usta bir politikacı olduğunu cesaretle söyleyebiliriz. Öyle görünüyor ki, Mustafa Kemal, olayların gelişimine ustaca yön veren büyük bir devlet adamıdır. Kuşkusuz, sosyalist devrimimizin önemini o anda değerlendirmiş olması ve Sovyet Rusya'ya karşı olumlu davranması onun yararınadır. Ulusal devrimi boğmaya kalkışan elleri kesme başarısını göstereceğinden eminim... Aslında emperyalistlerin burnunu sürttüğü ve padişahı çetesiyle birlikte bozguna uğrattığı zaman görüşlerini değiştirebilir, ama bu ayrı bir konuşma konusudur'' (*).
Mustafa Kemal, emperyalizme karşı azimle savaştı, Türkiye'nin ulusal çıkarlarını etkin biçimde korudu, ancak bu arada tüm ilerici örgütleri ortadan kaldırdı, komünistlerle amansızca savaştı, toprak hareketine kökünden son verdi.
İ.Abilov, Mustafa Kemal'le yaptığı görüşme sırasında ''...ağır ekonomik ezgiden hemen kurtulmanın yanısıra milyonlarca köylünün, derebeylerinin ortadan kaldırılmasına ve TBMM'nin egemenliğinin sağlamlaştırılmasına yardım edeceklerini, Türkiye'yi, yenilmez yapacaklarını ve emperyalistlerin gelecekteki bütün saldırılarını püskürteceklerini'' (*) kanıtlarla açıkladı Mustafa Kemal, şimdilik bunu gerçekleştirmenin olanaksız olduğunu açıklayarak sorunların çözümünü geciktirdi.
*
M.V.Frunze, Mustafa Kemal'le yaptığı görüşmede Fransız-Türk antlaşması konusuna da değindi: Mustafa Kemal'e gerek Batı Avrupa kaynaklarından, gerekse yerli (Ankara) kaynaklardan sözde Fransız-Türk antlaşmasında Sovyet cumhuriyetlerinin çıkarlarına zarar verecek gizli maddeler bulunduğuna ilişkin haberler yüzünden Moskova'da ve Kafkasya'da Türklerin içtenliği ve dostluğu konusunda bazı kuşkular doğduğunu açıkladı: ''Bu kuşkular son zamanlarda iyice yaygınlaşmaya başlamıştı, ama buraya gelişimden sonra ilişkilerimizi karmaşıklaştırma bahanesi olan bu haberlerin doğru olmadığına ve bu yalanları çürütecek, meydana gelen kötü havayı dağıtacak önlemlerin alındığına kesin olarak inandım..., ama yine de bu yanlışlıkların kesinlikle ortadan kaldırılması için bu konuda ortak hareket etmemiz ve sizin içten ve açık bir davranışla yardım etmeniz gereklidir'' (*).
Mustafa Kemal, Fransız-Türk antlaşmasında Sovyet cumhuriyetleriyle dostluk ve kardeşlik ilişkilerine aykırı hiçbir madde bulunmadığı ve antlaşmanın öncelikle şu iki amacı izlediği konusunda güvence verdi: 1. En önemli Türk bölgelerinden birini düşman kuvvetlerinden kurtarmak ve 2. Türkiye'ye düşman bir koalisyonun kurulmasını engellemek. Bundan başka Mustafa Kemal, bu antlaşmanın Türkiye ve Fransa arasında barış yapıldığı anlamına gelmediğini, barış antlaşması imzalanırken Fransızların ve İtalyanların hiç kuşkusuz İngiltere'yle birlikte hareket edeceklerinden bunun yalnızca geçici bir ateşkes olduğunu da sözlerine ekledi (**).
Mustafa Kemal, M.V.Frunze'yle yaptığı ilk görüşme sırasında Sovyet cumhuriyetlerine

duyduğu güvenin belirtisi olarak ülkenin askeri durumunu ayrıntılarıyla anlattı.
''Biliniz ki,'' diyordu Mustafa Kemal, ''bu bilgileri sadece size verdim ve siz, bir asker olarak bu bilgilerin bizim savaş sırrımız olduğunu ve başka hiç kimseye açkılanamayacağını bilirsiniz. Bu bilgileri ne Meclise, ne de pekçok hükümet üyelerine açıklamadım, çünkü onlar bu bilgileri sindiremezler. Bu, size duyduğum büyük güvenin ve Sovyet cumhuriyetlerine karşı içten ve dostça tutumumuzun kanıtıdır'' (*).
Bunun yanısıra Mustafa Kemal, M.V.Frunze'ye cepheyi dolaşmayı ve ordunun askeri listesini, zorunlu gereksinimlerini, silâh deposunu vb. daha yakından görmeyi önerdi.
M.V. Frunze Moskova'ya dönerken Bakû'de kaldı ve burada Türkiye'deki duruma ve Sovyet cumhuriyetlerinin Türkiye'yle karşılıklı ilişkilerine ilişkin ayrıntılı bir konuşma yaptı.
İ.Abilov, M.V.Frunze'nin Türkiye'de yaptığı görüşmelerin bilançosunu çıkararak şunları yazıyor: ''Yoldaş Frunze'nin RSFSC ve Türkiye arasındaki karşılıklı ilişkilerin karıştığı ve gerginleştiği bir anda gelmesi... çok yerinde oldu ve başlangıçta ortaya çıkmış olan güvensizlik ve anlaşmazlık şimdi kesin olarak ortadan kaldırıldı ve Türkiye'yle çok içten ve dostça ilişkiler kuruldu.'' (**). Daha sonra ''Antant'ın son politik entrikalarının, cephedeki durumun istikrarsızlığının, giyecek, cephane ve paraya duyulan büyük gereksinmenin Türkeri RSFSC ve diğer Sovyet cumhuriyetleriyle içten ilişkilerin sürdürülmesi gereğine bir kez daha inandırdığını'' (***) yazıyordu.
Böylece Sovyet Rusya'nın M.V.Frunze gibi büyük bir devlet adamı ve askerinin Türkiye'ye gelmesi, keza Rus ve Azerbaycan elçiliklerinin Türkiye'deki çalışması ve Türkiye'yle Sovyet cumhuriyetleri arasındaki gerginliğin yumuşatılmasına yardımcı oldu ve bu ülkeler arasındaki dostluk ilişkilerinin daha da gelişmesi ve Türk ordusunun düşmana karşı kesin zaferi kazanması için uygun koşulları yarattı.
*
Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan 1922 yılında devlet olarak birleştiler ve Kafkaslar Ötesi Federasyonu kuruldu.
Lenin'in girişimi üzerine kurulan Kafkaslar Ötesi Federasyonu, proleterya diktatoryasının güçlenmesine, cumhuriyetlerin ekonomi ve kültürünün canlandırılmasına ve Kafkaslar Ötesi halkları arasındaki ulusal düşmanlık ve güvensizliğin en kısa zamanda giderilmesine yardım etti ve Lenninci ulus politikasının yaşama geçirilişinin açık bir ifadesi oldu.
Kafkaslar Ötesi Federasyonunun Türkiye'ye karşı tutumunun nasıl olacağı konusu Türk yönetici çevrelerini yakından ilgilendiriyordu. Yönetici sınıfların temsilcileri bu birleşmeyi iyi karşılamadılar. Örneğin Türk Dışişleri Bakanı Yusuf Kemal Bey, Kars Antlaşması'nın onaylanması sırasında Ermenistan SSC'nin bu antlaşmayı tek başına onaylaması için uğraştı. Bu nedenle Kafkaslar Ötesi Federasyonunun kurulması sorunuyla ilgilendi ve bu konuda Abilov'a başvurdu. Abilov, hükümetinin resmi haberini aldıktan sonra Yusuf Kemal'e şu açıklamada bulundu: ''Konfederasyon konusu, artık olumlu yönde çözümlenmiş durumdadır. Size üç cumhuriyet adına şu konuda güvence verebilirim: Sovyetler Birliği Kafkaslar Ötesi Federasyonu, Türkiye hükümetine karşı kesinlikle önceki politikasını izleyecektir. Üstelik Türk halkıyla dostça karşılıklı ilişkilerin sürdürülmesi ve güçlendirilmesi arzusunda olacaktır'' (*).
İ.Abilov, ayrıca Birlik Sovyeti başkanlığına N.Narimanov'un Dışişleri Halk Komiserliğine de B.Şahtahtinskiy'in seçileceğini bildirdi.
Abilov'u dinleyen Yusuf Kemal Bey, ona Kars Antlaşması'nın onaylanması işinin gecikme nedenlerini sordu ve Abilov ve bu soruya tamamen resmi olarak ''...gecikme sadece federasyonun kurulmasıyla ilgilidir ve antlaşma iki ay sonra Birlik Sovyeti tarafından Azerbaycan SSC, Gürcistan SSC ve Ermenistan SSC adına onaylanacaktır'' (**) şeklinde bir açıklamaya karşılık verdi.

Abilov'un antlaşmanın Federasyonun Genel Birlik Sovyeti'nce onaylanacağını açıklaması Yusuf Kemal'i şaşırttı. Y.Kemal bunun Türkleri hiç hoşnut etmeyeceğini ve antlaşmanın her cumhuriyet tarafından ayrı ayrı onaylanmak zorunda olduğunu açıkladı, bunun yanısıra antlaşmayı ortaklaşa onaylamanın hukuksal açıdan Türkiye için yanlış ve kabul edilmez olacağını belirtti (***). Yusuf Kemal Bey, onayın her cumhuriyet tarafından ayrı ayrı ve daha çabuk gerçekleştirilmesi için Abilov'dan bu konuda yardım rica etti. Daha sonra bu antlaşmayı artık Ukrayna Antlaşması'nın da görüşüldüğü Meclise verdiğini ve eğer Ukrayna Antlaşması'nın onayı Kars Antlaşması'ndan önce olursa bunun her iki taraf için de uygun ve istenilir olmayacağını belirtti.
Ancak Kars Antlaşması'nın Kafkaslar Ötesi Federasyonu Birlik Sovyeti'nce onaylanması gibi federasyonun kuruluşunun da Yusuf Kemal Beyin işine gelmediği ortadaydı. Ona antlaşmanın Birlik Konseyi tarafından ya da her cumhuriyet tarafından ayrı ayrı onaylanmasının aynı şey olduğu ve aralarında kesinlikle bir fark bulunmadığı anlatıldı. ''Kars Konferansı'nda üç cumhuriyetin bir taraf olarak hareket etmiş olmaları olgusu bu cumhuriyetlerin gelecekte bir federasyon oluşturması sorununu önceden çözümlenmişti'' (*).
Ancak Yusuf Kemal Bey, böylesine açık bir yanıttan sonra da antlaşmanın Azerbaycan ve Gürcistan'ı ayrıca ilgilendirmediği iddiasıyla düşüncesinde ayak diremeye devam etti. ''Antlaşmanın Ermenistan tarafından onaylanmasına gelince bu son derece önemlidir ve bizi çok ilgilendirmektedir''. ''Biliyorsunuz,'' diye devam etti Yusuf Kemal, ''doğu sorunuyla ilgili konferansa çağrıldık. Ancak batıda Ermeni sorunu çevresindeki söylentiler ve tartışmalar sürüp gidiyor. Bu konferansta bu sorun İngiltere ya da Amerika tarafından yeniden ortaya konabilir. O zaman biz, gerek Ermeni Daşnaklarıyla, gerekse Ermeni komünistleriyle yapılmış antlaşmaları elimizde bulundurarak çıkarlarımızı koruyabiliriz. Eğer Kars Antlaşması her cumhuriyet tarafından tek tek değil de Genel Birlik Konseyi'nce onaylanacak olursa o zaman konferansta bunun Ermeni halkının isteğiyle değil diğer iki cumhuriyetin baskısıyla yapıldığını ileri sürebilirler'' (*).
Yusuf Kemal'in bu açık yürekli itirafından sonra Türklerin Kars Antlaşması'nın her cumhuriyet tarafından ayrı ayrı onaylanmasında neden ısrar ettikleri anlaşıldı. Ancak Y.Kemal'in son sözlerini tartıp dökünce onun bu açıklamasının mantıktan yoksun bulunduğunu anlamak zor değildi. Eğer gönüllü olarak birleşip bu antlaşmayı birlikte imzalamışlarsa, iki Kafkaslar Ötesi cumhuriyetinin Kars Antlaşması'nın onaylanması sırasında Ermenistan SSC'ye baskı yapacaklarını nasıl düşünebilirdi?
Abilov'un gerek basın aracılığıyla, gerekse etkin Türklerle görüşmesi sırasında bu konudaki gerçek dışı söylentilere son vermek amacıyla, aydınlatıcı geniş çalışmalar yapması gerekti.
Abilov, öncelikle Türk çevrelerinin dikkatini Kars Antlaşması uyarınca, daha antlaşma onaylanmadan önce tarafların bir dizi anlaşmaların demiryolu, konsolosluk, hukuk, ticaret ve posta telgraf antlaşmalarının- imzalanması için Tiflis'e temsilci göndermeleri gerektiği konusuda çekti. Ama Türkler o zamana dek henüz temsilcilerini göndermemişler ve hayati önemi olan bir dizi önemli sorunun çözümünü geciktirmişlerdi. Abilov, üç Kafkaslar Ötesi cumhuriyetin ve Türkiye'nin katılacağı yukarda adı geçen konularda çalışacak ve 1922 yılı şubat ayının ikinci yarısında açılmış olan konferansın çalışmalarına katılmak üzere Türk hükümetinin Tiflis'e temsilci göndermesini sağladı. Abilov, aynı zamanda antlaşmanın Meclis tarafından onaylanması sorununu da çözümledi. Bu çok önemliydi. Antlaşma 16 Mart 1922'de TBMM tarafından onaylandı.
Kafkaslar Ötesi Federasyonunun kurulmasnıdan sonra Kasım 1922'de Azerbaycan SSC

Elçisi İ.Abilov'un aynı zamanda Gürcistan ve Ermenistan'ın da Türkiye'deki elçisi olduğu üç cumhuriyetin ortak kararıyla bildirildi.
*
1922 yılı, Türk halkının Ulusal Kurtuluş Savaşının dördüncü yılıydı. Güç tükendiği, işçiler ve köylüler büyük yokluklar ve zorluklar çektikleri halde Türk halkı özgürlük ve bağımsızlık savaşını sürdürüyordu.
Türkiye için çok ağır bir zamandı. Bir yandan Kemalistlerin Ulusal Kurtuluş savaşının sona erdirilmesi amacıyla ülke içindeki güçleri birleştirmeleri, öte yandan da ulusal çıkarlara zarar getirmeden barış antlaşması imzalamak için Antant devletleriyle uzlaşmaları gerekiyordu.
Mustafa Kemal, hükümete daha güvenilir kişileri almak amacıyla hükümet kadrosunda bazı değişiklikler yaptı. Ocak 1922'de Devlet Tesisleri Komiseri (o zaman Kemalistler Sovyet hükümetini örnek alarak bakanlarına komiser derlerdi. Y.B.) Rauf Bey, Ulusal Savunma Komiseri Refet Paşa ve Ekonomi Komiseri Celal Bey istifa ettiler ve onların yerine Fevzi Bey, Kazım Paşa ve Sırrı Bey atandılar.
Bu sırada ''Rus sorunu ve Almanya'nın zarar ödentisi sorunu'' yüzünden emperyalist devletler arasında ciddi fikir ayrılıkları ortaya çıkmıştı.
Ocak 1922'de Cannes'da yapılan konferansta Genuez'de en kısa zamanda Rusya ve Almanya'nın da katılacakları bir ekonomik-mali konferans toplamaya karar verildi, ancak bu konferansa Türkiye çağrılmadı.
Türk hükümeti, emperyalist devletler arasındaki fikir ayrılıklarından bütün gücüyle yararlanmaya ve Genuez Konferansına katılmaya çalıştı.
Türkiye'nin hayati çıkralarını göz önünde bulunduran Sovyet hükümeti, Türkiye'nin Genuez Konferansı'na çağrılması konusunda Büyük Britanya, İtalya ve Almanya hükümetlerine başvurdu. Antant devletleri Yakın Doğu'yla ilgili ayrı bir konferans toplamak gerektiği bahanesini ileri sürerek bu öneriyi kabul etmediler. Sovyet Rusya, Türkiye'nin de konferansa katılması gerektiğini ve konferans meselesini ortaya koyarken Türkiye'ye karşı çıkar beklemeyen tutumunu kanıtlamış oldu.
Ayrıca Sovyet hükümeti, sadece cumhuriyetlerimizin çıkarlarını değil, Türkiye'nin çıkarlarını da koruma görevini üstlenen Nariman Narimanov'u Kafkaslar Ötesi Sovyet cumhuriyetlerinden Genuez Konferansı'na katılacak Sovyet Heyeti'nin kadrosuna dahil etti. Buna karşılık Türk Hükümeti duyduğu memnuniyeti resmi bir notayla belirtti.
Genuez Konferansı için çağrı almayan Türk hükümeti, Paris'te yapılacak Yakın Doğu'yla ilgili konferansa hazırlanmaya başladı. Bu sırada Abilov'un çalışmaları, Brian'ın istifası ve onun yerine Puankare'nin geçişi nedeniyle Fransız-Türk karşılıklı ilişkilerini incelemek ve ilerde yapılacak Yakın Doğu Konferansı'nda Türkiye'nin ve diğer devletlerin yönelimlerini belirlemekten ibaretti. Bu son derece zor bir görevdi, ama Abilov Türk hükümet yöneticileriyle görüşmeler yaparak gerçek durumu saptamayı başardı. Şöyle yazıyordu: ''Brian Kabinesi'nin düşüşü ve onun yerini Puankare'nin alması gerek yerel basında, gerekse İstanbul basının da bir parça canlanmaya neden oldu. Durum dışardan sakin ve güvenilir göründüğü halde yönetici çevrelerde biraz şaşkınlık hissedildi ve bu şaşkınlık Yusuf Kemal Beyin Paris'deki temsilcisinden Brian'ın Türkiye konusunda izlediği politikanın değişmeyeceği ve Türk sorununda öncelinin hareket tarzını sürdüreceği konusunda Puankare'in güvence verdiğine ilişkin haberi almasına kadar devam etti'' (*).
Abilov, Yusuf Kemal Beyle yaptığı görüşme sırasında İngiltere'nin Almanya ve Rusya konularında küçük ödünler vermek suretiyle Fransa'yı şimdiki doğu politikasından caymak zorunda bırakabileceği düşüncesini ileri sürdü. Bu düşünce Yusuf Kemal Bey tarafından tümüyle kabul edildi. Buna karşılık Yusuf Kemal Bey, Abilov'a ''...batıyla

yapılacak hiçbir antlaşmanın ve uzlaşmanın Sovyet cumhuriyetlerinin çıkarlarına hiçbir şekilde ters düşmeyeceği ve dostluk ilişkilerini sarsmayacağı'' (**) konusunda güvence verdi.
Abilov, RSFSC Elçisi Aralov'la birlikte Türkiye'nin Paris Konferansı'nda izleyeceği tutumu belirlemek için büyük çaba harcadı.
Azerbaycan SSC Dışişleri Halk Komiserine yazdığı bir mektupta şu haberi veriyordu:
''Yusuf Kemal Bey (*) heyetin görevi özellikle Yakın Doğu sorununun Türkler yararına uygun bir biçimde çözümlenmesi içni Avrupa kamuoyunu hazırlamaktır, bununla birlikte herhalde Yusuf Kemal çeşitli devletlerle görüşmeler yapacaktır'' (**).
Yusuf Kemal Bey, yola çıkmadan önce Abilov'la Aralov'un yanısıra Mustafa Kemal Paşanın da katıldığı bir toplantı yaptı. Bu toplantıda 2 önemli sorun görüşüldü: Karadeniz boğazları ve padişah hükümetiyle girişilecek ortak hareketler.
Abilov, ortak hareketlerin amaca uygun düşmeyeceğine dikkati çekti ve padişah hükümetinin temsilcilerinin Türkiye'nin ulusal çıkarlarına ihanet etmiş kişiler oldukları için hesaba katılmamalarını önerdi. Oysa emperyalistler, İstanbul Hükümetinin yardımına geniş ölçüde bel bağlamışlardı.
Pekçok Türk gazetesi İzzet Paşa başkanlığındaki Padişah Hükümeti Heyetinin Paris'e gidişine ilişkin sert yazılar yayınladılar. Hakimiyet-i Milliye gazetesi 6 Mart 1922 tarihli sayısının başyazısında bu görüşmeden şöyle söz ediyordu: ''Saray ve Babıali, Anadolu Savaşı'nın sonuçlarının düzenlenmesi üzerinde hiçbir hakka sahip değillerdir.
Aslında padişah sarayı ve hükümeti, ulusal savaşımızın başlangıcında İngiltere, Fransa ve Yunanistan'a yardım etmişlerdi.''
''Eğer Türkiye'nin varlığını tehlikeye düşüren Sevr Antlaşması uygulanmadıysa bu sadece İstanbul'a karşı ayaklanan Anadolu'nun sayesinde olmuştur...'' (*).
Başka bir gazete, Yeni Gün de İstanbul Heyeti'ne aynı sertlikle karşı çıkıyordu. Gazete şunları yazıyordu: ''İzzet Paşa Heyeti, düşmanların ellerinde kör bir silâh olan sarayı ve Babıali'yi temsil ederken bu düşmanların çıkarlarına hizmet edecektir. Bu heyet, Avrupa'ya ileri sürdüğümüz ulusal koşulların uyandıracağı izlenimi zayıflatmak amacıyla gönderilmektedir, bu nedenle bu gezi ulusal çıkarlara karşı işlenmiş bir suç olacaktır.''
''İstanbul Hükümetinin bu serüveninin rezilce bir başarısızlıkla sona ereceğinden eminiz'' (**).
Boğazlar sorunu çok karmaşık ve önemli bir sorundu. Aralov ve Abilov, Mustafa Kemal'e, Sovyet cumhuriyetleri hükümetlerinin bu konuyla doğrudan doğruya ilgili olduklarını ve bu sorunun karşılıklı olarak çözümlenmesi gerektiğini açıkladılar. Türk temsilcilerinin yanıtlarında bu sorunda Türklerin Sovyet cumhuriyetlerinin çıkarlarını göz önünde bulundurmayacaklarına ve emperyalistlere ödün vereceklerine ilişkin bir düşünce seziliyordu. Yusuf Kemal Bey ise ''...orada, konferansta Boğazlar sorununun ilgili devletlerin katılmasıyla, Türkiye'nin ve onun başkentinin egemenliğinin sağlanması koşuluyla çözümlenmesi gerektiğini'' (*) ekliyordu. Sovyet temsilcileri buna ''...tüm Avrupa devletleri, hatta Amerika kendilerini ilgili taraf sayabilirler ve bu anlayış son derece esnektir, çünkü sorunun bu düzeyde ortaya konması ne onlar için, ne de bizim için kabul edilir şekilde değildir'' (**) şeklinde yanıt verdiler.
Moskova Antlaşması'nın 15. maddesini ve Kars Antlaşması'nın 9. maddesini ileri süren Abilov ve Aralov, ''bu konuyla doğrudan ilgili tarafların yalnızca kıyı devletleri olduğunu ve bunun antlaşmalarımızın yukarda sözü edilen maddelerinde de ön görüldüğünü'' (***) belirttiler.
Ancak bunu kabul eden Türkler, ''...bu sorunun uluslararası önem taşıması nedeniyle İngiltere, Fransa ve İtalya gibi bazı devletlerin sorunun çözümüne katılmak istedikleri, çünkü bu ülkelerin büyük bir olasılıkla en fazla ilgisi olan bazı devletlerin katılmasına

izin verecekleri'' (****) konusunda yine de ısrar ettiler. Abilov'un Azerbaycan Hükümetine verdiği rapora göre, uzun tarışmalardan sonra ''taraflar Boğazlar sorununun ilk ortaya konuş şeklinin antlaşmalarımızın yukarda sözü edilen maddelerine uygun olacağı yargısına vardılar'' (*****).
Bu toplantıda taraflar, gelecekte bu yönde herhangi bir engelin ve güçlüğün ortaya çıkması halinde önceden hükümetlerinin düşüncesini alarak görüşmek ve ortak karara varmak konusunda anlaştılar.
Bu görüşmelerden kısa bir süre sonra, 1922 yılı mart ayında Yakın Doğu sorunu konusundaki Paris Konferansı yapıldı. Konferansta Antant devletleri, Sevr Antlaşması'nın yüzkarası koşullarını dirilten koşullar ileri sürdüler (*). Türk toplumu, Antant'ın bu önerisini savaşın sürdürülmesi olarak kabul etti.
Ateşkes koşullarını yayınlayan Trabzon gazetesi İstikbal şunları yazıyordu: ''Bir tek Türk bile bu tuzağa düşmeyecektir. Ancak içtiğimiz halkçı andın tüm hükümlerinin yerine getirilmesi koşuluyla anlaşmaya varabiliriz...'' (**).
Hakimiyet-i Milliye gazetesi daha da sert bir çıkış yapıyordu: ''Bu öneride,'' diye yazıyordu gazete, ''istediğimiz barışa, işgal altındaki toprakların gerçekten boşaltılmasına ve milli misakımızın kabulüne ilişkin hiçbir belirti yok... Halkın tümü, böyle bir öneriyi büyük bir öfkeyle reddetmektedir (***). Daha sonra gazete, Antant devletlerinin çıkarcı amaçlarını tek tek açıklayarak şunları yazıyordu: ''Antant, bizimle Yunanistan arasında aracı olamaz. Antant, Yunanistan'a Anadolu'yu boşaltma önerisinde bulunarak onu düştüğü güç durumdan kurtarmak istiyor, ama Edirne ve Gelibolu'yu Yunanistan'a veriyor. Antant, kendisi için zarar ödentileri ve Boğazların tarafsızlığını elde etmek peşindedir'' (****).
Paris Konferansı, cephede durumun gergin olduğu bir zamana denk düştü. Antant devletleri bir taraftan Türkiye'ye barış öneriyorlar, öte taraftan da Yunanistan'ı saldırı hazırlıklarını hızlandırmaya teşvik ediyorlardı. İstikbal gazetesi şunları yazıyordu. ''Yunanistan'dan Anadolu'ya aralıksız olarak askeri malzeme taşınıyor. Öte yandan Yunanlılar yeni seferberliklerle ordularının saflarını takviye etmeye çalışıyorlar. Bütün bu hazırlıklar Yunanlıların bir kez daha saldırıya girişmek niyetinde olduğunu gösteriyor'' (*).
Başkomutan Mustafa Kemal Paşa, 1922 yılı mart ve Nisan aylarında cephede bulunuyordu ve genel bir karşı saldırı hazırlığı içindeki Türk Ordusu'nu bizzat kendisi yönetti. Mustafa Kemal'in seyyar karargâhı Akşehir'de bulunuyordu.
Mustafa Kemal, RSFSC elçisi Aralov ve Azerbaycan SSC Elçisi Abilov'u cepheye şahsen çağırdı. Bu, birinci olarak Mustafa Kemal'in yokluğu sırasında biriken bir dizi çok önemli sorunların çözümlenmesi gereğiyle; ikinci olarak Antant'ın ateşkes önerisine ilişkin tartışmaların önemiyle; üçüncü olarak da yeni Türkiye'nin ordusunu tanıma ve bu ordunun gereksinmelerini öğrenme olanağıyla ortaya çıkmıştı.
27 Mart 1922'de Aralov ve Abilov, Türk askerlerine verecekleri armağanlarla birlikte cepheye hareket ettiler. Tüm cepheyi dolaştılar, altı piyade, üç süvari tümenini ziyaret ettiler, iki ordunun ve iki kolordunun karargâhlarını gezdiler, Konya kentinde ordunun cephe gerisi kuruluşlarını gördüler, halkla, subaylarla, askerlerle sohbet ettiler (*). Askeri birliklerin uyandırdığı ilenim iyiydi. Ancak düzenli disiplinli ve iyice örgütlenmiş olan bu ordu, ulaştırma araçlarına ve giyeceğe büyük gereksinme duyuyordu.
Abilov, cephedeki durumu titizlikle inceledi ve Azerbaycan hükümetine Türklere yardım sorununu sundu. ''Belirtmek gerekir ki, o günkü durum Türkler için, para, cephane ve taşıt araçlarının bulunmayışı nedeniyle çok ağırdı'' (**). Bu dönemde subaylar bile birkaç aydır aylık ücretlerini almamışlardı.
Mustafa Kemal, Aralov ve Abilov'dan Türkiye'ye ''...taşıt araçları ve özellikle at''

yardımı yapılmasını rica etti ve şöyle dedi: "... Rusya da zor durumda, o da varlıklı değil ama bize yardım ediniz... Para yardımı tüfek, mermi ve toplar için hükümetinize ve Lenin'e çok ama pekçok teşekkür ederim'' (***).
Sovyet cumhuriyetleri Türkiye'ye taşıt aracı yardımında bulundular. Mustafa Kemal Paşa, cepheden Aralov'a bir teşekkür mektubu gönderdi.
Aralov ve Abilov'un cepheyi ziyareti, cephede ulusal kurtuluş hareketinin yöneticileri Mustafa Kemal, İsmet Paşa, Fevzi Paşa, Kazım Paşa'yla ve subaylarla, generallerle, askerlerle ve sivil halkla yaptıkları görüşme ve söyleşiler, Türk ve Sovyet halkları arasındaki dostluğun güçlenmesi açısından büyük önem taşıyordu.
Mustafa Kemal'in ateşkes konusunda Aralov ve Abilov'la yaptığı görüşmeler bu gezinin önemli bir diğer yönüydü. Görüşmeler sonucunda bazı bakanların, özellikle Maliye Bakanı ve Trapezunda, milletvekili Hasan Beyin Türkiye'nin ağır mali durumu nedeniyle Antant'a boyun eğmek gerektiği konusunda direndikleri anlaşılmıştı. Ama Mustafa Kemal, başka bir görüşü destekliyordu. Şöyle diyordu: ''Avrupa, toprakların ve halkların yazgıları üzerine korkunç spekülasyonlarını sürdürüyor. Avrupa, bugün, bir ülkeyi parçalıyor, onu bugünkü gözdesinin emrine veriyor, ertesi gün ise aynı toprağı başka bir gözdesi yararına ilhak ediveriyor. Kendi keyfine göre şu ya da bu egemenliğe bağladığı halklara aynen bu şekilde davranıyor'' (*).
Mustafa Kemal Türk halkının emperyalistlere boyun eğmenin karşısında olduğunu, Sovyet Rusya'nın ve Sovyet Azerbaycan'ın Türkiye'ye yardım ettiklerini ve ileride de edeceklerini, bu nedenle emperyalistlere ödün vermemek gerektiğini biliyordu. Türk ordusunun güçlenmesi, kazandığı zaferler ve emperyalistler arasında çıkan anlaşmazlıklar Antant'ın ateşkes önermesine neden oldu (**).
Mustafa Kemal, Aralov ve Abilov'a, Antant'ın Paris Konferansı'nda ateşkese ilişkin ileri sürdüğü koşullara verilecek yanıtın taslağını okudu. Türk hükümeti, Antant devletlerinin önerisinden çok farklı olan koşullarını nazik bir tonla ve önerilen ateşkes için teşekkürlerini ifade ederek şöyle diyordu: Türkler, Yunan ordularının 15 gün içinde Eskişehir, Kütahya ve Afyonkarahisar'ı boşaltmasını ve ateşkesin imzalanmasından sonraki dört ay içinde Yunan ordularının İzmir'de dahil tüm Anadolu'dan tamamen çekilmesini öneriyorlardı.
''Biz, geçen yıl Londra Konferansı sırasında Kral Konstantin'in ateşkesten faydalanarak saldırıya geçtiği tablonun yinelenmemesi için ateşkesin en kısa sürede yaşama geçirilmesini gerekli sayıyoruz'' (*) deniyordu taslakta.
İstikbal gazetesi şunları yazıyordu: ''Bize büyük devletler tarafından önerilen ateşkese hükümetimizin verdiği yanıt, barışseverliğimizin yeni bir kanıtıdır'' (**).
Ancak Yunanistan, Türklerin bu koşullarını kesin olarak reddetti ve savaşa devam etti.
*
Paris Konferansı'nın başarısızlıkla sona ermesinden sonra Fransızlar, Türkiye'yi Sovyet cumhuriyetlerinden uzaklaştırma politikasını sürdürerek Türkiye'yle ayrı bir barış antlaşması imzalamaya çalıştılar.
Abilov'un bildirdiğine göre, bu dönemde Fransızlar, Ankara'da Doğu Bankası'nın kurulması projesiyle uğraşıyorlardı. Türk Maliye Komiseri Hasan Fehmi, bu amaçla Mersin limanına gitti (***).
Abilov'un aldığı haberlere göre, Mersin limanına, Türkler için çok sayıda askeri malzeme-uçaklar, toplar, tüfekler, mermiler vb. gönderilmişti.
Ayrıca, Mersin liman tesislerine ait ayrıcalıkların Fransızlara verildiği biliniyordu (*). Bu sırada Fransız hükümetinin resmi ve gayriresmi pek çok temsilcisi Ankara'ya geldi. Bu temsilcilerden biri de Albay Mujen'di. Abilov, Mujen hakkında şunları yazıyordu:
''Fransız Albayı Mujen, kendisinden önce Mersin'e gelmiş olan General Guro'yla birlikte 9 Haziranda Ankara'ya geldi. Eğer bütün bunlara Şaydlen, Puankare ve

Marino'nun doğu sorunu konusunda 1 Haziranda Fransız Parlementosunda yaptıkları konuşmaları da ekleyecek olursak Fransızların TBMM hükümetiyle ayrılıkçı bir antlaşma imzalama eğilimlerinin ne denli kesin olduğu anlaşılır'' (**).
Mujen, uzun süre Ankara'da kaldı, Türk yöneticileri ve bu arada Mustafa Kemal tarafından kabul edildi ve Abilov'un bildirdiğine göre, anti-sovyet ajitasyona başladı. M.Kemal'e Türkiye ve Fransa arasında İngiltere'yle uzlaşmacı barış ve Türkiye'nin Sovyet Rusya'dan uzaklaşması koşullarına dayanan askeri bir birlik kurmayı önerdi. Ancak Fransızlar, yine de açık eylemlerden kaçındılar, çünkü öteki konularda İngilizlerle yapılacak anlaşmaya bel bağlamışlardı (***).
Albay Mujen'den başka, Türkiye'ye gelen bir diğer Fransız temsilcisi de Klod Farer'di. Abilov, Azerbaycan SSC Dışişleri Halk Komiserliğine gönderdiği 11 Temmuz 1922 tarihli mektubunda bu konuda şunları bildiriyor: ''İzmit yöresinde bulunan askerleri denetlemek için cepheye giden Mustafa Kemal, orada tanınmış Fransız yazarı ve ünlü Türkofil (Türk dostu) Klod Farer'le buluştu.
Gazetelerin ve resmi kişilerin bildirdiğine göre, bu görüşme sözde bir rastlantıydı. Ama bu görüşmenin daha önceden hazırlandığına ve politik bir temele sahip olduğuna ilişkin düşüncem doğrulandı. 18 Haziranda, İzmit'te K.Farer onuruna düzenlenen bir ziyafette Mustafa Kemal büyük bir coşkuyla karşılanan uzun bir söylev verdi. Kuşkusuz bu durumda K.Farer, Fransa'nın siyasi alanı oluyordu ve Mustafa Kemal'le kişisel görüşmeler yapmakla görevliydi. Önceki raporumda, Fransa'nın TBMM'yle tek başına anlaşma yapma eğilimi konusundaki düşüncemi, doğrulamak için K.Farer'in gelişi ve yaptığı görüşmeler iyi bir kanıt olmaktadır'' (*).
Gerek Abilov, gerekse Aralov, bu Fransız temsilcilerinin özel ziyaretlerinin amaçlarını ortaya koymaya çalıştılar ve Mustafa Kemal'e başvurdular. Mustafa Kemal, buna, şöyle bir karşılık verdi: ''Burada bulunan Golis, J.Schlingen, K.Farer ve diğer baylar Fransız hükümetinin ajanı olmayıp, buraya sırf gazeteci ve basın temsilcisi olarak gelmişlerdir. Geçenlerde gelen Albay Mujen'e gelince, o geçen yıl Fransızlarla imzaladığımız antlaşmayla ilgili bazı sorunları ortaklaşa ortaya çıkarmak üzere Fransız hükümetince görevlendirilmiştir. Sözü edilen antlaşma uyarınca Fransızlar, ordularını tahliye etmişlerdi ve bunun ardından sınırları saptamak, gümrük antlaşması imzalamak vb. gerekiyordu. Ancak şimdiye dek bu yönde tarafımızdan hiçbir önlem alınmamıştı. Bu da Fransızları biraz endişelendirmiş. Mujen bu nedenle buraya gelmiştir'' (*).
Mustafa Kemal Paşa, Sovyet cumhuriyetlerini hedef alan ajitasyon konusunda, Türkiye'nin Sovyet cumhuriyetleriyle ilişkilerinin hiçbir gücün bozamayacağı kadar sağlam ve samimi olduğunu belirtti (**).
Aslında, ne Albay Mujen, ne de öteki temsilciler, bu görüşmelerde Fransa'nın arzu ettiği başarıyı elde edemediler. Mustafa Kemal, ulusal mücadeleden uzlaşma yoluyla çıkma ve Türkiye'nin Sovyet cumhuriyetlerine karşı Fransa'yla birlik olması yolundaki bütün önerileri reddetti.
Ancak, Fransız emperyalistleri faaliyetlerini durdurmadılar. Genuez ve Haag konferanslarının başarısızlığa uğramasından sonra Türkiye'ye ekonomik nüfuz politikasını uygulamaya başladılar ve bu politika sayesinde Kafkasya'yı ve özellikle Bakû'nün petrol zenginliklerini ellerine geçirmek istediler. 6 Mayıs 1922 tarihli Fransız gazetesi Fagaro'nun ''Ankara'dan Kafkasya'ya'' başlıklı yazısı bu yönden ilginçtir. Yazıda şöyle deniyor:
''...Azerbaycan'da bulunan Bakû petrol havzası, dünyanın hiçbir bölgesinde, hatta Meksika'da bile elde edilemeyen miktarda petrol veriyor. Bu bölgedeki petrol zenginliği, tükenmeyecek kadar büyüktür. Bu nedenle başlıca faaliyet alanımız Bakû olmalıdır...''

''M.Puankare'nin 31 Marttaki parlamento oturumunda yaptığı konuşmada açıkça sözünü ettiği devletlerden biri Azerbaycan'dır... Eski ayrıcalık sahiplerinin hakları tam olarak korunacak ve Bakû petrolünü yeniden ellerine geçirebileceklerdir'' (*).
Yazı şu sözlerle sona eriyordu: ''Eğer düşünülen oyunun kazançlı çıkan tarafları olabilirsek Kafkasya'da ve özellikle Bakû'de etkili Fransız petrol politikasını kolaylıkla yürütebiliriz'' (**).
Böylece, Fransa'nın anti-sovyet politikayı sürdürdüğü ve ilk uygun durumda Türkiye'nin yardımıyla Bakû petrolünü ele geçirmek istediği tümüyle anlaşılmış oldu. Elçi Abilov, Figaro gazetesindeki bu yazıdan ve Puankare'nin Fransız Parlâmento'sundaki konuşmasından duyulan hoşnutsuzluğu belirtti. Ama Mustafa Kemal, Türkiye'nin Azerbaycan'la karşılıklı ilişkilerinin içtenliği ve Fransızlarla yapılan görüşmelerde bu konuya değinilmediği ve değinilmeyeceği konusunda Abilov'a bu kez daha güvence verdi.
*
Türkiye ve Ermenistan'ı ele geçirme plânlarının başarısızlığa uğramasından sonra emperyalistler, Türkiye'ye ekonomik nüfuz politikasına hız vermeyi görev edindiler. Özellikle Amerikan tekelleri bu konudaki çalışmalarını genişletmeye başladılar.
1922 yılı başında ABD Ticaret Odası temsilcisi Burt Anadolu'ya geldi. Vakit gazetesinin özel muhabiriyle yaptığı görüşmede şunları söyledi: ''...En yakın gelecekte İstanbul Doğunun ekonomi merkezi olacak, Amerika Türkiye'ye ekonomik yardım yapmak, Avrupa'nın ve diğer pekçok komisyoncuların müdahalesi olmaksızın Türkiye'den hammadde satın almak niyetindedir'' (*).
Amerikan ''Foundation Company'' firmasının temsilcisi Macdowell 1922 yılı başında Türkiye'ye geldi. Gazetenin bildirdiğine göre, Ankara'ya gelen Macdowel, demiryolu, köprü yapımı ve maden ocaklarının işletilmesi üzerine ayrıcalık elde edilmesi konusunda Anadolu hükümetiyle görüşmeler yapmak niyetinde olduğunu açıkladı. Temsil ettiği firma bu işletmelere 100 milyon dolar ayırmıştı (**).
Firma, öncelikle Anadolu'da fabrikalar kurmak niyetindeydi, üstelik, yerel girişimcilere şirkete en fazla % 25 oranında sermaye yatırıma hakkı tanınıyordu.
Aynı, 1922 yılında, başka bir büyük şirketin temsilcisi, İstanbul'daki olağanüstü Amerikan komiserinin ticari temsilcisi Glossi Ankara'ya geldi. Türk gazetelerinin haberlerine göre Glossi, sözde Anadolu pazarının genel durumunu ve gereksinmelerini incelemek amacıyla Ankara'ya gelmişti.
Glossi, şu açıklamayı yaptı: ''Amerikan firmalarının İstanbul'daki büroları. Anadolu'daki taşra kentlerinde bir dizi, şubeler açmak niyetindeler. Biz, şu işletmeleri kurmayı öneriyoruz: Şose ve demiryollarının yapımı, yeraltı kaynaklarının ve öncelikle petrol bölgelerinin araştırılması, tarım araçlarının genişletilmesi'' (*).
Ancak, Türkiye'nin bazı siyaset adamları, Amerikan emperyalistlerinin gerçek amaç ve görevlerini tahmin ediyorlardı. Bunlardan biri, Lozan Konferansı'nın yapıldığı günlerde TBMM'ye ''Doğu Anadolu De miryollarında Amerikalılar'' (**) diye başlayan bir açık mektup gönderdi. Broşür şeklinde yayınlanan bu mektupta yazar, Amerikan emperyalistlerinin doğu halklarının köleleştirilmesinde oynadığı rolü açıkça ortaya koyuyordu. ''Wilson ilkeleri ve Mondros Ateşkes zamanında Lozan Konferansı'na dek uzanan bizim için bu öğretici ve ağır dönemde, ABD'nin maddi ve manevi yardım görüntüsü altında ne yolla olursa olsun bize karşı giriştiği şeyleri üzerimizde hissetmedik ve görgü tanığı olmadık mı acaba?''
Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Amerikan emperyalistleri ve özellikle ''Standart Oil Co'' vb. gibi büyük petrol şirketleri bütün dünyadaki, özellikle Orta ve Yakın Doğu bölgelerindeki petrol yataklarını ele geçirmek için şiddetli bir savaşım verdiler. Bu savaşımda ABD'nin çıkarları, İngiltere'ninkilerle çatışıyordu ve İngiliz-Amerikan, petrol

mücadelesi emperyalist devletler arasındaki en önemli çekişme durumuna gelmişti (*). Amerikan ''Foundation Company'' şirketinin temsilcisi Macdowel'in Türkiye'ye geldiğinden ve Türk Ekonomi Komiserliğine Chester projesine göre iki demiryolu hattı yapmayı önerdiğinden söz etmiştik.
Chester projesi, Türk yönetici çevrelerinde bile canlı bir yankı uyandırdı. Durumu kavrayamayarak ayrıcalık anlaşmasının bütün koşullarını kabul etmek isteyenler vardı. Bu projeyi ayrıntılarıyla inceleyen Azerbaycan SSC Elçiliği, projenin gerçek değerini ortaya koydu. Bu proje, aslında Türkiye'nin ulusal çıkarlarının çiğnenmesine yönelikti. Abilov şu raporu veriyordu: ''Chester projesine göre, iki demiryolu hattı döşenecektir: biri Yumurtalık limanından Mardin, Nasibli, Diyarbekir ve Bitlis üzerinden İran sınırına kadar, öteki Samsun'dan başlayıp Sivas, Erzurum ve Van üzerinden yine İran sınırına kadar. Buna karşılık olarak, yapılan demiryolu hattının her iki tarafında 20 kilometre genişliğinde uzanan kamulaştırılmış şeritte bulunan tüm doğal zenginlikleri araştırma hakkı şirkete verilecektir. Bu 40 verstlik şeritte şu yataklar bulunuyordu: Diyarbekir ve Bitlis yöresinde -Türk uzmanlarının düşüncesine göre- en iyi cins olan ve bakırın % 13'ünü veren çok zengin bakır yatakları; Erzurum ve Sivas bölgesinde petrol; bazı Alman bilim adamlarının düşüncesine göre Bakû ve Erzurum petrolü aynı havzadan çıkmaktadır. Ayrıca bu bölgelerde demir cevheri yatakları ve 'beyaz kömür' adı verilen boşa akıp giden su enerjisi vardı''. Abilov, Amerikalıları bu öneride bulunmaya iten bu zenginliklerin dışında işin bir başka yönünün de Amerikan firmalarından birinin Kuzey İran'da petrol ayrıcalığı elde etmiş olduğuna dikkati çekiyordu. Doğal olarak petrolün taşınması için serbest bir yol gerekiyordu. Bu nedenle Amerikalılar, demiryolu hattının yapımını önerirken bu hattı İran sınırına kadar uzatmak istiyorlardı. Eğer Amerikalıların, öncelikle İngiltere'yle aralarında artan rekabet yüzünden her yerde ayrıcalık elde etmeye çalıştıkları dikkate alınacak olursa, Amerikalıların istedikleri ayrıcalığın kendilerine verilmesinden ne derece kazançlı çıkacakları anlaşılabilir. Üstelik, eğer Bakû ve Erzurum petrolünün aynı havzadan çıktığı düşüncesi doğruysa, Azerbaycan petrolü üzerine ayrıcalık elde edemeseler de Erzurum petrolü konusunda bu ayrıcalığa sahip olan Amerikalıların Azerbaycan'la ciddi şekilde rekabete girişmeleri önemli bir olasılıktı.
Abilov, Mustafa Kemal'le yaptığı görüşme sırasında bir dost öğüdü olarak öncelikle böylesi bir ayrıcalığın ulusal çıkarları açısından Türkler için kabul edilemeyeceğine, hükümetin kendi hazırladığı bir ekonomi ve ayrıcalık plânına sahip olması gerektiğine ve kapitalist devletlerin talep ve isteği üzerine değil, sadece bu ayrıcalık plânına göre ayrıcalık verilebileceğine işaret etti (*).
Abilov, Amerikalıların demiryolu yapma bahanesiyle Anadolu'nun en önemli zenginliklerini -bakır, petrol, demir- ellerine geçirmek istediklerini; büyük başarı ve kazanç sağlayacak olan bu sanayi türlerinden her birinin çeşitli ülkelerin firmalarına verilebileceğini, çünkü herhangi bir ülkenin bir firmasına aynı bölgede birkaç ayrıcalığın birden verilmesi halinde, bu ülkenin en küçük bir karışıklıkta Yunanistan'la savaşın başında Fransa'nın ordularını Zonguldak'a göndererek yaptığı gibi, sözde yurttaşların çıkarlarını korumak için buraya askerlerini gönderebileceğini anımsattı. Daha sonra ayrıcalıkların verilişi sırasında Türk sermayesinin en az % 50-60 oranında katılmasını istemek gerektiğini belirtti.
Ayrıca Abilov, ülke zenginliklerinin önceden birlik ülkelerinin -Azerbaycan, Rusya ve öteki ülkelerin- sermayesinin iştirakiyle Türk anonim şirketleri tarafından işletilmesinin amaca çok uygun olacağını ve her türden ayrıcalıkların verilmesi sırasında işçi çıkarlarının korunması gerektiğini belirtti (*).
Abilov, Türklere, Türkiye hükümetinin bu düşünceleri değrelendirmesi halinde hiç kuşkusuz kendi koşullarında diretebileceğini, çünkü eninde sonunda Amerika'nın

özellikle Kuzey Avrupa'dan petrol taşımak amacıyla yol bulması gerektiğini ima etti. Abilov'un bu öğütleri ve düşünceleri bu sorunun Mecliste görüşülmesi sırasında belirgin bir etkide bulundu. Bir dizi tanınmış, toplum ve siyaset adamı ve hatta hükümet üyeleri onun düşüncelerine kulak verdiler ve proje kabul edilmedi. Türk gazetesi Hakimiyet-i Milliye 17 Şubat 1922'de şu haberi veriyordu: '''Foundation Company' şirketinin temsilcisi Mister Macdowel hükümetle antlaşma imzalama yetkisine sahip olması nedeniyle Devlet Tesisleri Komiserliği'nin önerdiği koşullarla İstanbul'a gidilecektir'' (*).

Mustafa Kemal'in Türkiye'ye yabancı sermayenin celbedilmesi konusundaki tutumu nasıldı şeklinde bir soru sorulabilir. Mustafa Kemal'in tutum son derece temkinliydi. Mustafa Kemal, ısrarla iç olanaklar aranmasını ve gerekmedikçe yabancı borçlara başvurulmamasını istemiştir. Şöyle der: ''...Halkımızın şimdiki mücadelesinin amacı tam bağımsızlıktır, bağınmsızlık ise ancak tam malî bağımsızlıkla gerçekleşebilir...''

Mustafa Kemal, yerli sanayinin devlet yardımıyla geliştirilmesi demek olan devletçilik düşüncesini ortaya attı. Bu sırada ülkenin ekonomik bakımdan gelişmesi için maden cevherlerini işletmek ya da diğer üretim dallarında çalışmak ve toplumsal çalışmaların örgütlenmesine katılmak isteyen kapitalistlere Türkiye hükümetinin her türlü yardımı yapacağını kabul ediyordu.

Ancak Mustafa Kemal, bunun yanında ''...bu kapitalistler yasalarımızın çerçevesi içinde faaliyet göstermelidirler'' (**) diyordu.

Kuşkusuz Mustafa Kemal kendi sınıfının, yani ulusal burjuvazinin çıkarlarını koruyordu. Ama yine de onun düşüncelerinin yaşama geçirilmesi Türkiye'nin yüzyıllık geri kalmışlığının ve bağımlılığının yok edilmesine, ülkenin genel ulusal ekonomisinin ve kültürünün kalkındırılmasına yardım etmiştir. Ancak, Kurtuluş Savaşını zafere ulaştırmadan ve ülkenin gelişmesi yolunda ciddi bir engel olan Ortaçağ monarşi düzeni, saltanatı kaldırmadan bu sorunlar çözümlenemezdi. Bu nedenle Ulusal Kurtuluş Savaşının sona ermesinden sonra Mustafa Kemal, hemen saltanatın kaldırılması sorununu ortaya koydu.

1 Kasım 1922'de tarihsel olay gerçekleşti. TBMM saltanatın kaldırılmasına ilişkin kararı kabul etti. Mustafa Kemal'in çağrısı üzerine Aralov ve Abilov da Meclis oturumuna katıldılar.

Ülkenin dört köşesinde halk ve emekçiler Mustafa Kemal'i oybirliğiyle desteklediler. Ancak, Meclisteki bazı gruplar arasında bir muhalefet oluştu. Hocalar, mollalar, büyük toprak ağaları, geçmişte padişah sarayıyla sıkı ilişkide bulunmuş memurlar, yüksek rütbeli generallerin bir kısmı, İttihatçıların bazıları ve kompradorlar Mustafa Kemal'e ve yandaşlarına karşı çıktılar. Muhalefet toprak reformundan, toprakların köylüler tarafından ele geçirilmesinden, işçi sınıfının mücadelesinin büyümesinden, Türkiye'nin Sovyet cumhuriyetleriyle sıkı ilişkisinden korkuyordu. Muhalefet, Mustafa Kemal'in halk hareketine arka çıkmayacağından emin değildi.

Kemalistler için tehlikeli bir durum ortaya çıkmıştı. Güçlerini pekiştirmeye karar verdiler. Bu amaçla Şubat 1923'te İzmir'de ''İksisat Kongresi'' (*) toplandı.

Mustafa Kemal, bu kongreye Aralov ve Abilov'u da çağırdı ve onlardan birer konuşma yapmalarını istedi. Sovyet elçilerinin konuşmaları şiddetli alkışlarla karşılandı. Aralov ve Abilov, Sovyet cumhuriyetlerinde halk ekonomisinin yeniden kurulması, ağır ve kanlı savaşlardan sonra kültürün geliştirilmesi için yapılanları, yabancı müdahaleceleri kovarak ve feodal rejime ve emperyalizme karşı zafer kazanarak savaşı sona erdiren yeni Türkiye konusunda Sovyetler ülkesinde neler düşünüldüğünü anlattılar. İ.Abilov, Türkçe olarak yaptığı konuşmasında Sovyet Azerbaycan'ın ekonomik durumunu ayrıntılarıyla açıkladı.

Aralov ve Abilov, konuşmalarında Mustafa Kemal'in Türkiye'nin ulusal çıkarlarının

korunmasını amaç edinen politikasını desteklediler.
Ancak, İzmir Kongresi köylülere ve işçi sınıfına hiçbir şey kazandırmadı. İzmir'de kabul edilen uygulama kararları, tümüyle ulusal burjuvazinin çıkarlarına uygun düşüyordu. Kongre, halk ekonomisi alanındaki en ivedi görevleri belirledi: Basit manifaktür ve küçük üretimden büyük fabrikalara geçiş, ülkede öncelikle hammaddesi bulunan sanayi dallarının, özellikle de dokuma ve gıda sanayiinin kurulması, ulusal sanayinin batı sermayesine karşı rekabet gücünün yükseltilmesi (bunun için geniş şekilde devletin koruyuculuğuna başvurulması öneriliyordu); ulusal devlet bankasının kurulması. Bütün bu görevler ''İktisat Misakı''nda yankısını buldu.
İzmir İktisat Kongresi, Anadolu burjuvazisi arasında Kemalistlerin otoritesini yükseltti. Mustafa Kemal ve yandaşları, Türkiye Büyük Millet Meclisi'ndeki yerlerini sağlamlaştırdılar.

## III

## ULUSAL KURTULUŞ SAVAŞI YILLARINDA SOVYET CUMHURİYETLERİNİN TÜRKİYE'YE YARDIMI VE TÜRKİYE'NİN KAFKASLAR ÖTESİ SOVYET CUMHURİYETLERİYLE DAHA SONRAKİ KARŞILIKLI İLİŞKİLERİ

Sovyet cumhuriyetleri, işgalci emperyalizm güçlerine karşı ülkenin bağımsızlığı uğrunda yaptığı kahramanca savaşta Türk halkına karşılıksız maddi ve manevi yardımda bulundular. En kritik günlerde Türkiye, Sovyet cumhuriyetlerinden gerçek bir destek gördü. 1920 yazında, Yunan orduları İzmir bölgesinde saldırıya geçip birkaç kazayı ele geçirdiler, Moskova'daki Türk Heyeti, Yarbay Seyfi Bey başkanlığındaki Türk Askeri Komisyonunun istediği askeri malzemelerin listesini incelemeye sundu. Türkler 200 bin tüfek ve 5 milyon fişek, 350-400 tane top ve 75 bin mermi, yedek parçaları ve 15 biner mermisiyle 500 makineli tüfek, 200 tane kablolu sahra telefonu, 200-500 kilometre menzilli 5 radyo santrali, 200 uçak, 100 kamyon, 40 binek otomobili, 100 asker için üniforma, benzin ve diğer pekçok malzemeler istediler (*). TBMM hükümetinin isteklerini karşılayan Sovyet hükümeti, 1920 yılında olanakları çevresinde hemen ilk parti silâhı Türkiye'ye gönderdi (**).
Kafkas Cephesi Askeri Devrim Sovyeti üyesi Sergo Orconikidze, bu konuyla doğrudan doğruya ilgileniyordu.
Daha 1920 yazında, ''...TBMM hükümetinin temsilcilerine gönderilmek üzere 6 bin tüfek, 5 milyondan fazla tüfek mermisi, 17.600 mermi onun emrine verilmişti'' (***). Aynı zamanda Moskova'da 5 milyon altın ruble tutarında mali yardıma ilişkin olarak anlaşmaya varıldı, bu paranın 1 milyonunu daha önce de söylendiği gibi eylülde Anadolu'ya dönen Yusuf Kemal beraberinde getirmişti.
Türk hükümetinin ve askeri komutanlığın temsilcilerine 200,6 kilogramlık külçe altın, eylül 1920'de, Erzurum'da teslim edildi (****). Sovyet Telgraf Ajansı bu yardımı ''Sovyet Rusya hükümeti Azerbaycan aracılığıyla Mustafa Kemal Paşaya birkaç pudluk altın para gönderdi'' şeklinde haber veriyordu (14 Eylül 1920) (*****).
Kasım 1920'de, Türk ordularının Ermenistan ve Nahçivan'a saldırması nedeniyle RSFSC silah ve altın teslimatını geçici olarak durdurdu. İlişkiler düzeldiği zaman Sovyet

hükümeti, Türk hükümetinin verdiği teminatlara güvenerek silâh teslimatına hemen yeniden başlamayı gerekli gördü. Çiçerin, Ornikidze'ye gönderdiği 11 Aralık 1920 tarihli telgrafında şunları bildiriyordu:
''Silâh teslimatını hemen yenilemek gerekiyor, ama Aleksandropol kazasının boşaltılmasını ve Türklerin Kars bölgesine kadar geri çekilmesini isteyeceğimizi eklemeliyiz. Silâh verirken onlardan bunu yapmalarını beklemiyoruz, ama biz teslimata başlarken isteğimizin yerine getirilmiş olacağını hesap ediyoruz. Mdivani (*) Türklere bunun güven ve dostluk isteğine işaret olduğunu belirtecektir (**).
1920 yılının sonunda, S.İ.Aralov'un anılarında anlattığı gibi, üç Türk savaş gemisinin -''Eddin Reis'', ''Preveze'' ve ''Şahin''- padişah hükümeti tarafına geçmek istemediler ve Sinop'ta İngilizler tarafından ele geçirilerek silâhsız bırakıldılar. Subayların önderliğinde 150 kişiden oluşan yurtsever mürettebat İngilizlerin elinden kurtulmayı başardı. Mustafa Kemal, Sovyet hükümetinden yardım istedi. V.İ.Lenin, Çiçerin'e Karadeniz Filosu Komutanlığıyla hemen temasa geçilmesini ve ne pahasına olursa olsun Türk gemilerinin barındırılmasını, onlara yiyecek verilmesini, silahlandırılmasını ve Mustafa Kemal'in yasal Türk Hükümeti'ne temsil edilmesini emretti.
V.İ.Lenin'in emri yerine getirildi. Türk gemileri kıyı korumamızın desteği altında esenlikle Novorossiysk'e getirildi ve silâhlandırıldı.
Gemilerin bir Sovyet limanında bulunduğunu öğrenen Mustafa Kemal, Sovyet hükümetine ve yerel liman yöneticilerine bir teşekkür telgrafı gönderdi. Gemiler 1921 yılı başında Türkiye'ye geri döndü (*).
Bu sırada Türk halkının emperyalist müdahaleye karşı verdiği Ulusal Kurtuluş Savaşı zor günler geçiriyordu ve Sovyet cumhuriyetlerinin yardım etmesi gerekiyordu. Ocak-Şubat 1921'de, Tuapse'de bulunan Türk Heyeti temsilcisine Türkiye'ye gönderilmek üzere 1000 bomba, 1000 tane tapa, 1000 kurşun, 1000 boğumlu baca, 4000 kumbara ve 4000 şarapnel mermisi verildi (**).
16 Mart 1921'de, Moskova'da Sovyet-Türk antlaşmasının imzalanışı sırasında Türkiye'ye karşılıksız olarak 10 milyon rublelik altın tutarında para yardımı ve silâh yardımı yapılması konusunda anlaşma sağlandı (***).
Türk Heyeti, aynen 1920 yazında olduğu gibi, Türkiye için gerekli olan silâh ve cephaneye ilişkin yeni ve geniş bir liste sundu. Ali Fuat Cebesoy, anılarında bu listeye de yer veriyor. Listede şunlar bulunuyor: 100 bin tüfek ve her bir tüfek için 10 bin mermi ve ek olarak 20 milyon mermi, 100 biner mermili 600 makineli tüfek, 100 tane dağ topu, 15 obüs bataryası, 5 uçaksavar bataryası, 90 bin mermi, 24 uçak ve bu uçakların yedek parçalarıyla onarım parçaları, bir denizaltı, mayın, dürbün, koşum, kamyon, ilaç, bir radyo santrali vb. (*).
Sovyet Rusya'nın kendisi de olağanüstü zorluklar geçiriyordu ve Türk hükümetinin gereksinimlerini tam olarak karşılayamadı. Bununla birlikte Moskova Antlaşması'ndan sonra Türkiye'ye yaptığı yardımı artırdı ve askerî yükleri Batum ve Tuapse üzerinden düzenli olarak gönderdi. Sözü edilen antlaşma uyarınca ''...Sovyet hükümeti, 1921 yılı içinde Türk hükümetinin emrine 33.275 tüfek, 57.936 bin mermi, 1500 kılıç, 20 bin gaz maskesi ve çok miktarda başka askeri malzemeler gönderdi (**).
Özellikle Moskova Antlaşması'ndan sonra Türkiye'ye altın para olarak çok büyük yardım yapıldı. Örneğin 1921 yılında Sovyet hükümeti TBMM hükümetine 6,5 milyon, nisanda 4 milyon (***), mayıs ve haziranda 1,4 milyon, kasımda 1,1 milyon rublelik altın gönderdi (****).
Bu para ve silâhlar, Anadolu'nun tek dış ikmal kaynağından, yani Sovyetler ülkesinden geliyordu ve TBMM hükümeti, bu büyük yardımın önemini defalarca belirtti. Örneğin, 6 Haziran 1921'de, Tuapse'den Anadolu'ya tüfek ve makineli tüfek gönderildiğini bildiren Ali Fuat, şunları yazıyordu: ''Rusya'daki büyük ulaştırma güçlüklerine karşın

ordularımızın ivedi askeri malzeme ve cephane gereksinimine ciddi önem veren ve bu malzemeleri en çabuk yoldan Türkiye'ye göndermek içni mümkün olan herşeyi yapan RSFSC hükümetinin içten hareket tarzına Hükümetim adına teşekkür etmekten onur duyarım'' (*).
1921 yılı mayıs ayı başında, RSFSC Dışişleri Halk Komiseri temsilcisi, geri çekilirken işgalcilerin yakıp yıktıkları bölgelerin halkına yardım olarak hükümeti ve Sovyet Rusya emekçileri adına Kızılay Derneği'ne 30 bin rublelik altın armağan ederken şunları söyledi: ''Rusya emekçileri... Türk halkının ulusal varlığını koruma uğrundaki soylu mücadelesini canlı bir ilgiyle izlemektedir...'' (**).
Bu dönemde Sovyet cumhuriyetleri, emperyalizme karşı savaşan Türk halkına gerçek yardım olanaklarını birlikte aradılar. Moskova Antlaşması'ndan sonra Azerbaycan Sovyet hükümeti, bir dostluk belirtisi olarak Türkiye'ye ilk parti petrol ürünlerini göndermeye karar verdi.
Azerbaycan SSC Dışişleri Halk Komiserliği tarafından Doğu Cephesi Komutanı Kazım Karabekir paşaya gönderilen telgrafta M.D.Guseynov Türk halkının bağımsızlığı uğrundaki kahramanca mücadelesine hayran kalan ve ona elinden geldiğince yardım etmek isteyen Azerbaycan Sovyet hükümetinin 30 tank petrol, 2 tank benzin ve 8 tank gazyağı göndereceğini yazıyordu.
''Sovyet Azerbaycan'ın Türk halkına bu ilk yardımı doğunun kölelikten kurtarılması yolunda kardeş halkların sıkı işbirliğinde yeni bir aşama başlatacaktır'' (*).
Azerbaycan SSC hükümeti, TBMM'nin Azerbaycan'daki diplomatik temsilcisinin 17 Mart 1921 tarihli başvurusuna karşılık olarak Türkiye'ye verilmek üzere 1 milyon rublelik altın gönderdi (**).
Türk halkının İngiliz-Yunan işgalcilere karşı şiddetle savaştığı yıllarda ülke özellikle yakıt gereksinimi duyuyordu. Türkiye sadece Sovyet ülkesinden yakıt alabildi, 1921 yılı mayıs ayı başında Azerbaycan hükümeti, 62 tank petrol gönderdi ve yetimhanelerin gereksinimi için her ay 3 vagon dolusu gazyağı göndermeye söz verdi (***).
Buna karşılık Türk halkı da, Sovyet cumhuriyetlerinin halklarının gereksinimlerine büyük ilgi gösterdi. Bilindiği gibi, 1921 yılında Rusya'nın bazı bölgelerinde kuraklık olmuş ve açlık başgöstermişti. Bu dönemde TBMM hükümeti, 11 Ağustos 1921 tarihinde Samsun vilayetinden açlık çeken Volga Boyu'na buğday gönderilmesine ilişkin bir karar çıkarttı.
16 Eylül 1921'de TBMM Hükümeti Dışişleri Bakanı, Türkiye'deki RSFSC Elçisi Natsarenus'a gönderdği mektupta şunları yazıyordu: ''Gerakli yakınında bulunan ve size daha önce bildirdiğim 30 ton mısırın dışında hükümetim vergi toplandıktan son ra Sovyet Rusya'ya 800 ton kadar tahıl ve baklagil göndermeye karar vermiştir: Bunlar Rusya'daki açılık kurbanlarına yardım için Karadeniz'in çeşitli limanlarında yüklenecektir. (*)
Kars Konferansı'nın yapıldığı günlerde, RSFSC'nin Kars Konferansı'ndaki temsilcileri Ganetskiy, Türk Heyeti Başkanı Kazım Karabekir Paşaya, Mosokva'dan ''Rusya'nın her yıl Türkiye'ye vermeyi üstlendiği tutardan arta kalan dört milyon altıyüz bin rublelik altından bir milyon yüzbin rublesini vermesinin'' (**) emredildiğini bildirdi.
30 Ekim 1921'de Trapezun'daki Türk askeri komutanlığına ''Jivoy'' ve 'Rutkiy'' adlarındaki iki tahrip gemisi verildi (***).
25 Ekim 1921 tarihinde, Türk gazetesi İkdam'ın bildirdiğine göre, ''Ankara'yla Moskova arasındaki deniz sözleşmesi uyarınca Trabzon'a gönderilen dört yük gemisinden başka, Ulusal Hükümet'in emrine 4 yük gemisi daha verilecekti. Türk hükümetine verilen Rus filosu, 4,5 milyon altın lira değerindeydi'' (****).
Abilov, Türklere yardım edilmesi konusunu birçok kere ortaya koymuştur. ''Türkler çok ciddi bir anda yaşıyorlar'' diye 1922'de hükümetine rapor veriyordu, ''cephedeki

durum istikrarlı değil, şiddetli cephane, giyecek ve para gereksinimini duyuluyor. Fraklin Bouillion, Türklerle imzaladığı anlaşmanın bazı madlerini yerine getirmekten vazgeçti. Bu maddeler para ve askeri malzeme verilmesi konusuyla ilgiliydi. Bu nedenle, Türklerle dostluğumuzu güçlendirmek için bu durumdan yararlanmalıyız.''
''Biz burada, (Frunze'yle birlikte -Y.B.). Sovyet cumhuriyetlerinin bu ağır dönemde Türklere en yüksek yardımı göndermek zorunda oldukları sonucuna vardık. Sizden ordunun savaş gücünün desteklenmesi için gerekli olan ve bu yıl için kalan 3,5 milyon rublenin ivedilikle gönderilmesi konusunda Moskova'yla temas kurmanızı telgrafla rica etmiştim. Lenin ve Çiçerin'e de yoldaş Frunze ve Mihaylov benzeri telgraflar gönderdiler'' (*).
M. V. Frunze, daha Ankara'ya gelirken Trabzon'da Türk yöneticilerine 1.100 bin ruble altın (**) verdi ve Türk hükümetinin ricasını yerine getirmek için elinden gelen herşeyi yapmayı vaad etti.
Gerçekten de Sovyet cumhuriyetleri Türk ordusunu desteklediler. Mayıs 1922'de Türk hükümeti'ne 3,5 milyon rublelik altın daha verildi. Bundan başka Sovyet hükümeti, Türkiye'ye ve askeri malzeme göndermeye devam etti.
Türkiye'ye yardım meselesi, Azerbaycan KP M. K. özel toplantısında görüşme konusu oldu. 2 Ekim 1922'de S. M. Kirov'un başkanlığındaki Azerbaycan KP M.K. Prezidyumu ''...Anadolu'daki yoksullara yapılacak yardımın gerekli şekilde örgütlenmesini kabul etmeye; Azerbaycan Merkez Yürütme Komitesinde yoldaş D. Buniatzade, R. Ahundov, M. Mamedyarov, Baba Aliyev ve Maliye Komiserliğinden bir temsilciden oluşan bir komisyon kurmaya ve bu komisyonu bu sorunu ayrıntılarıyla incelemekle görevlendirme...'' (*) karar verdi.
Bu sorunun Azerbaycan KP MK'de ortaya konması Azerbaycan Sovyet Cumhuriyetinin Türk hakına ulusal bağımsızlığı uğrunda emperyalizmle haklı mücadelesinde yardım etmeye hazır olduğunu kanıtlamıştır. Cumhuriyet halkı, Türk halkına yardım etmek için kendisini her bakımdan kısıtlamıştır. Türkiye yararına para toplama kampanyası son derece etkin biçimde yürütülmüştür.
*
Türkiye'yle karşılıklı ilişkilerin daha düzenli hale getirilmesi ve Kars Antlaşması'nın 18. maddesini gerçekleştirmek için 1922 yılı şubat ayının ikinci yarısında Tiflis'te Kafkaslar Ötesi-Türk Konferansı çalışmaya başladı (**). Konferansın görevi, ekonomik ve hukuksal nitelikteki tüm sorunları ayrıntılarıyla incelemek ve Kafkaslar Ötesi-Türk sınırının düzeltilmesi sırasında ortaya çıkabilecek bütün tartışmalı sorunları çözümlemekti.
Konferansa katılan Türk Heyeti'ne Suat Bey başkanlık ediyordu. Kafkaslar Ötesi Sovyet cumhuriyetleri, Kafkaslar Ötesi Sovyet Cumhuriyetleri Birlik Konseyi Dışişleri Halk Komiserliğinin heyeti tarafından temsil ediliyordu.
Kars Anatlaşması'nın 7. ve 8. maddeleri uyarınca 30 Mart 1922'de konferansta Gürcistan SSC ve Türkiye arasındaki sınır bölgelerinde yaşayanların sınır dan geçişlerine ilişkin (*) ve sınırın her iki yanında bulunan otlakların Sovyet Gürcistanı ve Türkiye sakinlerince kullanımına ilişkin (**) anlatlaşmalar imzalandı.
Önceden de belirtildiği gibi, Kars, Ardahan, Artvin ve Batum eyelatinin bir bölümünün Gürcistan ve Ermenistan'dan ilhak edilmesi yüzünden her iki ülkenin sınır bölgelerinde yaşayanlar için sınırın öte tarafından bulunan yazlık ve kışlık otlaklardan yararlanma gereği ortaya çıkmıştı (***). Antlaşmanın iki maddesi şöyle diyordu:
''Gürcistan SSC ve Türkiye sakinleri, hayvanlarını sınırdan geçirme hakkından ve öteki devletin topraklarında, bu antlaşmanın 2. ve 3. maddelerinde belirtilen bölgelerde bulunan geleneksel yazlık ve kışlık otlaklardan yararlanırlar'' (****). 3. madde, Gürcistan SSC sakinleri adına Kars, Ardahan ve Artvin bölgelerinden bulunan

otlaklardan yararlanma hakkını güvence altına alıyordu. Buna karşılık, Türkiye sakinlerinin eski Batum mıntıkası ve Ozurget, Ahaltsih ve Ahalkalaks kazalarını yönetim sınırları içinde kalan geleneksel otlaklardan yararlanmalarına izin verliyordu (madde 2). Daha sonraki maddelerde sınırın karşı tarafında bulunan otlardan yararlanmak amacıyla sınır bölgeleri sakinlerince sınırdan geçiş kurallarına ve düzenine ilişkin tüm sorunlar ayrıntılı olarak ele alınıyordu.
Sözü edilen antlaşmalar beş yıl süreyle imzalanmıştı. Antlaşmaların imzalanması gerek Gürcistan ve Ermenistan'ın, gerekse Türkiye'nin doğu bölgelerinin sınır kesimlerinde yaşayan insanların bu yıllardaki durumunu kat kat kolaylaştırdı (*).
9 Temmuz 1922'de, konferansta bir tarafta RSFSC ve Kafkaslar Ötesi Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti ve karşı tarafta Türkiye olmak üzere bir demiryolu sözleşmesi imzalandı. Demiryolu sözleşmesi ve bundan birkaç gün sonra imzalanan Batum'dan ayrıcalıklı geçişe ilişkin antlaşma Türkiye'nin doğu vilâyetleri ekonomisinin yeniden kurulmasında ve geliştirilmesinde büyük öneme sahipti. Bu antlaşmalar esas alınarak Aleksandropol (şimdiki Leninakan) istasyonu üzerinden Kafkaslar Ötesi demiryoluyla yolcu ve yük taşınması için doğrudan bağlantı kurulmuş oldu.
Daha önce belirtildiği gibi, Türkiye'nin Karadeniz kıyısındaki limanlarıyla Kars, Ardahan, Artvin, Iğdır ve diğer bölgeler arasında demiyolu bağlantısı olmadığı için sayılan bölgelere başlıca yük akımı sadece Batum limanı aracılığıyla gerçekleşiyordu. Batum ve Türkiye'nin doğu vilâyetleri arasında doğrudan demiryolu bağlantısının kurulmasından sonra Batum limanının yük taşıma hacminin artması bunu açıkça göstermektedir. Kafkaslar Ötesi Dış Ticaret Birliği Enformasyon Bölümünün tam olmayan verilerine göre, 1922 yılının ilk altı ayında Batum limanına gelen 699 motorlu ve yelkenli gemiden 550'si Türk bayrağı taşımaktadıydı (*).
Türkiye'nin doğu vilâyetlerine yolcu ve yük taşınması için doğrudan demiryolu bağlantısı kuruldu:
Haftada bir kez Sarıkamış-Batumi ve Batumi-Sarıkamış, haftada bir kez de Sarıkamış-Tiflis ve Tiflis-Sarıkamış.
Yolcu ve yük taşımacılığı, sözleşmeye taraf ülkelerdeki iç tarifelere dayanak avantajlı koşullarda gerçekleştiriliyordu. Türkiye'nin doğu vilâyetleriyle Batum arasındaki dolaysız demiryolu bağlantısı, Sovyet cumhuriyetleri tarafından Kafkaslar Ötesi demiryollarında yük taşımak için Türk yurttaşlarına sağlanan yararlar sözü edilen vilâyetleri ağır ekonomik durumdan kurtardı ve Türkiye'ye bütün gücünü İngiliz-Yunan müdahalecileriyle savaş cephesinde toplama olanağı verdi.
İki komşu devlet arasında dostluk ilişkilerinin kurulması, normal telgraf, telefon ve radyotelgraf haberleşmesinin yeniden kurulmasını gerektiriyordu. Bu amaçla 9 Temmuz 1922'de Kafkaslar Ötesi-Türk Konferansı'nda posta-telgraf sözleşmesi imzalandı (**).
1922 yazında konsolosluk anlaşması ve hukuksal yardım anlaşmaları hazırlandı ve imzalandı. Konsolosluk anlaşması, konsolosları atama hakkını, konsoloslukta görevli kişilerin ayrıcalık ve avantajlarını yetkilerini ve nihayet bu kişilerin vesayet, vasilik ve miras sorunlarına katılımı belirleniyordu. Hukuksal yardım anlaşması, ihbarname ve karşı tarafın gerekli mahkemelerinden gelen diğer mahkeme belgelerinin veriliş düzenini saptıyordu. Kafkaslar Ötesi Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti ve Türkiye arasındaki ticaret sözleşmesi de bu sırada imzalandı. Ticaret sözleşmesi, dost halklar arasından normal ticari ilişkiler kuracak ve Kafkaslar Ötesi Dış Ticaret Dairesinin Türkiye'de engelsiz işlemesini sağlayacaktı. Buna karşılık tüccarlarının Sovyet Kafkaslar Ötesi cumhuriyetlerinin topraklarında Sovyet ithalat-ihcarat kuruluşlarıyla ticari işlemlerini avantajlı koşullarda yapmalarına izin verilecekti (*).
Tiflis'teki Kafkaslar Ötesi Türk Konferansı'nın altı ay süren çalışması bu antlaşmanın

imzalanmasıyla sona erdi. Kafkaslar Ötesi Telgraf Ajansının konferansın çalışmasını tamamladığına ilişkin haberinde şöyle deniyordu: ''...Geçen yıl ekim ayında Kars'ta başlatılan iş bu günlerde Tiflis'te tamamlandı.''
''...Yüzyıllardır birbirine düşman olan halklar arasındaki anlaşmalara dayanan normal karşılıklı ilişkiler... ebedi dostluk antlaşmalarıyla kurulmuştur... bu halkların yaşamı açısından yeni bir dönem başlamıştır. Rusya'nın ya antlaşmada taraf olması ya da iştirakçi olarak antlaşmaların imzalanmasına katılması, karşılarında duran batı emperyalizmi ve dünya sermayesiyle mücadele için, hem zaman hem kederde, hem sevinçte el ele yürümüye hazır bütün Sovyet cumhuriyetleri arasında var olan ve gelecekte de var olacak olan kopmaz bağı tüm dünyaya göstermektedir. Doğu Kafkaslar Ötesi-Türk Konferansı'nın sona eren çalışmasını hoşnutlukla selâmlayacak, Antant bankerleri ise konferans sonuçlarını öfkeyle karşılayacaklardır'' (*).
Türkiye'nin emperyalist savaşa (1914-1918) katılması, Anadolu'daki İngiliz-Yunan müdahalesi ve nihayet Daşnak-Kemalist savaşı ülkenin halk ekonomisini büyük ölçüde bozdu. Özellikle Türkiye'nin do ğu vilâyetlerinin ekonomisi zarar gördü. Rusya'yla Türkiye arasındaki ticari ilişkilerde meydana gelen uzun süreli duraksama özellikle burada etkisini güçlü bir şekilde hissettirdi. Türkiye'nin doğu vilâyetlerinin Kafkaslar Ötesi'yle doğal ekonomik ilişkisi, bu ülkeler arasında normal ticaret ilişkilerin kurulmasını gerektiriyordu. Bu ilişki, esas itibariyle Sovyet cumhuriyetlerinin, doğu vilâyetlerinin ürünleri için en etkin sürüm bölgesi ve bu vilâyetler için en kazançlı ithalat malları teslimatçısı olmasını sağlayan coğrafi ve ulaştırma koşullarıyla çıklanıyordu. Zarya Vostoka gazetesi bu konuda şunları yazıyordu: ''Türk-Kafkaslar Ötesi sınırının saptanmasına ve Artvin mıntıkasının Türkiye'ye dahil olmasına karşın Batum'la kurulan sıkı ekonomik ilişki nedeniyle halk arasında önceki gibi tarım ve yerel üretim ürünlerini Batum pazarına, yani gerçekte, 'yurt dışına' götürme isteği gözleniyor'' (**).
Türkiye'nin doğu vilâyetlerinin ülkenin ticaret merkezleriyle ticari ilişki koşulları öyle güçleşmişti ki, bunlar arasında canlı bir ticari ilişki bu sırada hemen hemen olanaksızdı. Yoksul düşmüş ve geri kalmış Türkiye'nin bu bölgeleri dış pazarlara büyük partiler halinde mal gönderemezdi. Bu nedenle ürünlerinin fazlasını dış pazarlara zamanında ve büyük taşım giderleriyle ağırlaşmayacak şekilde göndermek bu bölgelerin halkı için büyük öneme sahipti.
Tarım ürünlerinin, özellikle çabuk bozulan meyvelerin Kafkaslar Ötesi sınır bölgelerinin pazarlarına sürümü, Kars, Ardahan ve Artvin bölgelerinin köylüleri açısından büyük önem taşıyordu. 1923 yılında ''Artvin bölgesinde birkaç, bir pudluk meyve ürününün hemen hemen hepsinin mahvolduğunu söylemek yetecektir. Alışılmış meyve türleri toplanamamış, değerli türler ise yerli Türk pazarlarında yok pahasına satılmıştır. En iyi üzüm cinsleri Artvin'de pudu (16,3 kilogramı) 40 kuruştan satıldığı halde, bu sırada Artvin'e bitişik Kafkaslar Ötesi bölgelerinde (Batum) pudu 3-4 liradan satılmıştır. Tam tersine Kafkaslar Ötesi'nin bu bölgelerinde buğday libresi (409,5 gram) 6 kuruştan satılırken Artvin bölgesinde libresi 10 mürekkep tozu vb... satabiliyordu.
Doğu vilâyetleri hayvan, tütün, kuru ot, meyve ve benzerlerinin yanısıra değerli ağaç cinsleri, merekkep tozu ve... satabiliyordu.
Böylece ancak Sovyet cumhuriyetleriyle normal ticari-ekonomik ilişkilerin kurulmasıyla bu geri kalmış ve savaşlarla yıkılmış ülkenin halk ekonomisinin başarıyla canlandırılması sağlanabilirdi.
Sovyet cumhuriyetleriyle Türkiye arasındaki ticaret, iç savaşın ve yabancı müdahalesinin sona ermesinden hemen sonra başladı.
Sovyet cumhuriyetlerinin halk ekonomisini canlandırma yolundaki barışçı çalışmaya

geçtikleri ilk yıllarda Sovyet Rusya ve Kafkaslar Ötesi cumhuriyetlerinin Türkiye'yle ticareti geniş boyutlara ulaşamadı, daha çok sınırda yapılan yere mal mübadelesiyle sınırlandı, ticari sözleşmeler rastlantısal bir nitelik taşıyordu.
Sovyet cumhuriyetleri ve Türkiye arasındaki ticari-ekonomik ilişkilerin esasları her bir tarafın kendi topraklarında bulunan diğer ülke yurttaşlarına en fazla kayrılma ilkesini uygulama yükümlüğünü üzerine almasını öngören Moskova ve Kars anltlaşmalarıyla belirlenmiştir.
Sovyet- Türk ticari mübadelesi normal diplomatik ilişkilerin yeniden kurulmasından sonraki ilk yıllarda hem Sovyet cumhuriyetlerini, hem de Türkiye'yi doyurmuyordu. Bu yüzden Sovyet cumhuriyetlerinin önüne bir sorun çıktı, savaş nedeniyle kopan Türkiye'yle ekonomik ilişkileri yeni bir temel üzerinde canlandırma ve Türkiye'yi Kafkaslar Ötesi'nin ekonomik yaşantısına katma soruna, Türkiye'yle ticari-ekonomik ilişkilerin genişletilmesi ve düzenlenmesi, Kafkaslar Ötesi halk ekonomisinin en kısa zamanda canlandırılması gereğiyle ortaya çıkmıştır. Ermenistan Halk Komiserleri Sovyetinin başkanı, Zarya Vostoka gazetesinin bir görevlisiyle Temmuz 1922'de yaptığı söyleşide şöyle demişti: ''Ermenistan, ticari ilişkilerini, özellikle de Türkiye'nin kuzeydoğusunda ve İran'ın kuzeybatısında komşu olduğu bölgelerle ticari ilişkilerini en kısa zamanda canlandırmaktan büyük ölçüde kazançlı çıkacaktır. İran ve Türkiye'yle ticaret sözleşmesi yapılması nedeniyle düşünmek gerekir ki, Kafkaslar Ötesi cumhuriyetleriyle bu iki devlet arasındaki ticaret, hukuksal zemin bularak, öncekine oranla ölçülemeyecek şekilde canlanacak ve Kafkaslar Ötesi Ortak Gümrük Dairesinin en kısa zamanda kurulması ve halen bölge organlarının uğraştıkları bölge çıkarlarına ve ekonomisine uygun gümrük sınırlarının saptanması bu ticarete yardım edecektir'' (*).
Türkiye'yle normal ticari ilişkilerin yeniden kurulmasının nedeni aynı zamanda İngiliz-Yunan müdahalecileriyle eşitsiz koşullarda savaşan bir halka yardım etmek ve Türkiye'nin Amerikan ve Batı Avrupa emperyalizmi tarafından ekonomik bakımdan köleleştirilmesine engel olmak gereğiydi. Daha önce belirtildiği gibi, uUlusal Kurtuluş Savaşı yıllarında Kemalistlerle İngiliz-Fransız emperyalizmi arasındaki keskin fikir ayrılıklarından yararlanan Amerikan emperyalistleri Anadolu'ya ekonomik yönden daha geniş şekilde girmeye başladılar.
M.V. Frunze, 1922 yılında basın temsilcilerine yaptığı açıklamada Sovyet-Türk ekonomik ilişkilerinin geleceğine değinerek şunları söylemişti: ''Şu andaki görevimiz, Türkiye'yle ilişkilerimizi geliştirmeye hazırlanmaktır. Bunun için Türk pazarını incelemek ve Türk tüccarlarıyla ortak anonim şirketler ve birlikler kurma sorununu uygulamada ortaya koymak gereklidir. Yunan-Türk olaylarının kesin olarak çözümlenmesi sonucunda Türkiye'nin Antant tarafından ekonomik bakımdan ele geçirilmesi tehlikesi bizim için en gerçek tehlikedir ve bu tehlikeyle savaşmak için en ciddi şekilde hazırlanmalıyız'' (*).
Sovyet cumhuriyetleriyle Türkiye arasındaki ticari ilişkiler Ankara'da Dış Ticaret Halk Komiserliği Temsilciliğinin ve Anadolu'nun öteki kentlerinde de bu temsilciliğin şubelerinin açılmasından sonra az ya da çok örgütlü bir nitelik kazanmaya başladı. Türkiye'nin yıkılmış ticari sermaysinin celbedilmesi için Sovyet cumhuriyetleri Türk tüccarlarına karşı dış ticaret tekeli rejimini hafiflettiler ve Türk mallarının Kafkaslar Ötesi'ne ve Sovyet Rusya'nın Karadeniz limanlarına lisanssız olarak getirilmesini sağladılar. Türk ticari sermayesini Sovyet cumhuriyetlerini ekonomik yaşamına çıkarmak amacıyla Dış Ticaret Halk Komiserliği tarafından karma Sovyet-Türk ticaret şirketleri kuruldu. Karma şirketler sistemi, Sovyet cumhuriyetlerinin Türkiye' yle mal mübadelesi hacminin genişletilmesinde büyük rol oymadı.
Canlandırma döneminde kuşkusuz Sovyet cumhuriyetlerinin halk ekonomisini

taleplerine uygun ihracat-ithalat terimleri listesinin düzenlenmesinden söz edilemedi.
Bu sırada Sovyet cumhuriyetleri için bellibaşlı ihraç malları şunlardı: Petrol ve petrol ürünleri, çimento, yapı kerestesi dokuma, cam, kibrit, şeker madeni eşya vb.
Bu yıllarda petrol ürünlerinin ayrı bir önemi vardı. Petrol ürünlerinin dışarıya satılması için ''Azneftesindikat'' adında yeni bir ithalat-ihracat örgütü kuruldu.
''Azneftesindikat'' Türkiye'de Kars, Samsun, Trabzon ve İstanbul'da büro açtı. Yalnızca 1922 yılında ''Azneftesindikat'' Batum limanı yoluyla savaşan Türk halkı için 9.294 ton gazyağı ve 340 ton benzin gönderdi (*).
1920 yılında hemen hemen sıfıra düşmüş olan Sovyet cumhuriyetleriyle Türkiye arasındaki mal mübadelesi hacmi, Kafkaslar Ötesi Federasyonu Birlik hükümetinin aldığı örgütlü önlemler sonucunda 1921-1922'den itibaren hızlı tempolarla canlanmaya başladı ve özellikle Sovyet cumhuriyetlerinin Türkiye'den yaptığı ithalat hızla gelişti.
Ağustos 1922'de Tiflis'te ''Kafkaslar Ötesi Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti topraklarında her türlü malın yurt dışına ihracı ve yurt dışından ithali konusundaki ticari işlemlerin yerine getirilmesi için'' Kafkaslar Ötesi Devlet Ticaret Örgütü kuruldu... (**). 1924-1925 yıllarında Kafkaslar Ötesi Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyetinin Kafkaslar Ötesi Devlet Ticaret Örgütü vasıtasıyla Türkiye ve İran'a yaptığı ihracat şaşırtıcı bir rakama -27.871 bin rubleye- ulaşmıştı.
Sovyet cumhuriyetleri mal mübadelesi hacminin genişletilmesinin yanı sıra Türkiye'ye teknik yardımda da bulundular. Sovyet Rusya halk ekonomisinin yeniden kurulmasıyla ilgili barışçı çalışmalara geçildiği yıllarda, yani henüz sanayi donatım yetersizliğinin şiddetle hissedildiği yıllarda, Azerbaycan SSC hükümeti, Türkiye'de petrol sanayiinin geliştirilmesi işinde teknik yardımda bulunma kararına vardı. Türk hükümetinin Türkiye'ye petrol sanayiinin geliştirilmesi için donatım verilmesine ve teknik yardım yapılmasına ilişkin başvurusuna, karşılık olarak Sovyet Azerbaycan hükümeti şunları yazıyordu: ''Kardeş Türkiye'nin ekonomik başarı kazanmasını ve üretim güçlerinin çok yönlü olarak geliştirilmesini içtenlikle isteyen Azerbaycan hükümeti, hükümetinizin petrol sanayiini geliştirme alanındaki hayırlı girişimlerine elinden geldiğince yardım etmeye hazırdır, bu nedenle de size armağan edilen petrol donatım araçlarının taşınması için gerekli sayıda vagonun verilmesi organlarımıza emredilmiştir'' (*).
Türkiye'nin Sovyet cumhuriyetleriyle ilk yıllarda yürüttüğü ticari-ekonomik ilişkilerin deneyimi, Kafkaslar Ötesi ve Türkiye halk ekonomilerinde savaşla açılan yaraların sadece bu ülkeler arasındaki normal ekonomik ilişkilerle iyileşebileceği inancını aşılamıştır.
Sovyet-Türk ekonomik ilişkileri Türkiye'nin ulusal çıkarlarına o kadar uygundur ki, Türk tüccarlarının ve genel olarak iş çevrelerini çok kısa bir süre içinde, Türkiye'nin ekonomik dirilişinin ancak ve ancak Sovyet cumhuriyetinin yardımıyla gerçekleştirilebildiğine inanmaları zor olmamıştır.

## SONSÖZ

Azerbaycan'da Sovyet egemenliğinin kurulması, Müslüman doğunun ezilen halkları üzerinde devrim düşüncesini yayma yolunda büyük etki yaptı, emperyalistlerin bu ülkelerdeki mevzilerinin zayıflamasına yardımcı oldu. Doğu halklarının büyük dostu V.İ. Lenin, Azerbaycan ve Kemalist Türkiye arasında sıkı dostluk ilişkilerinin kurulmasına büyük önem veriyordu. V.İ. Lenin Türkiye ve Azerbaycan'ın ''...doğuya açılan kapının eşiğinde bulunduklarını, bu iki ülkede meydana gelecek herşeyin komşu devletlerde yankı uyandıracağını ve bu ülkelerdeki ezilenlerin özümüzü

oluşturan herşeyi öğreneceklerini ve hissedeceklerini'' (*) kabul ediyordu.
Lenin'in bu yönergesi, Azerbaycan SSC ve Türkiye arasındaki iyi komşuluk ilişkilerinin kurulmasına temel oluşturmuştur. Azerbaycan-Türk karşılıklı ilişkileri genel Sovyet-Türk ilişkilerinin bir bileşim ögesiydi. İşte bu nedenle Azerbaycan ve Türkiye'nin dostluk ilişkileri ve özellikle de İbrahim Abilov başkanlığındaki Azerbaycan elçiliğinin verimli çalışmaları gerek Türkiye'yle Azerbaycan SSC, gerekse Türkiye'yle RSFSC ve Kafkaslar Ötesi Sovyet cumhuriyetleri arasındaki diplomatik, ekonomik ve diğer ilişkilerin daha da gelişmesine yardım etmiştir.
İ. Aralov'un Türkiye'nin bazı yöneticileriyle, özellikle Mustafa Kemal'le kurduğu kişisel ilişki oldukça büyük öneme sahipti. İ. Abilov, M. V. Frunze başkanlığındaki Ukrayna SSC Heyeti'yle Türk hükümetinin, bu iki ülke arasında antlaşma imzalanmasına ilişkin olarak yaptıkları görüşmelere etkin biçimde katılmıştır.
İ. Abilov'un Bakû'de toprağa verildiği gün (*) Trud gazetesi şunları yazdı: ''Tüm Kafkaslar Ötesi adına Ankara hükümeti nezdinde bir elçi atanması sorunu ortaya çıktığında hem kişi olarak bu sorumlu görevin en uygun adayı olması açısından, hem de Sovyet Kafkaslar Ötesi'nin doğudaki komşumuz genç, devrimci Türkiye'ye ilişkin politikası açısından yoldaş Abilov'un üzerinde duruldu...''
''Yoldaş Abilov, bu görevi onurla yerine getirdi: Genç Türkiye'yle Sovyet Kafkaslar Ötesi arasındaki sıkı dostluk bağlarını pekiştirmeyi başardı. Onun Ankara'da kazandığı ün ve etki büyüktü, çalışmaları sonucunda işçi-köylü ülkemizin prestiji de büyük ve yadsınmaz bir olgu olarak arttı'' (**).
İzmir'de yayınlanan Türk gazetesi Ahenk şunları yazıyordu: ''Türkiye'de müteveffa Abilov'u özkardeşi gibi sevip saymayan bir tek insan bile bulmak olanaksızdır. Ulusal hareketimizin en kızgın anında gerçekten öz kardeşimiz gibi aramızda beliriverdi. İyi ve kötü günlerimizde dostumuzdu. İ. Abilov Ankara'da en iyi, yeri doldurulmaz izlenimler bıraktı.''
''İbrahim Abilov, çok iyi, çok mert bir insandı'' (*).
Ankara'da çıkarılan bir başka Türk gazetesi İleri şu haberi veriyordu: ''Ulusal savaşımızın en başından beri Azerbaycan Elçisi olan İbrahim Abilov, Afyon taarruzuna varıncaya dek bütün cephelerde bulunmuş ve ülkemize karşı olağanüstü bir sevgi göstermiştir'' (**).
Azerbaycan'ın SSCB bünyesine katılmasından sonra cumhuriyetin dış politik ilişkileri, bütün birlik cumhuriyetlerinin çıkarlarının sözcüsü ve koruyucusu olan Dışişleri Birlik Halk Komiserliği tarafından düzenlenmiştir. Bu nedenle, Azerbaycan SSC Elçiliği çalışmasını durdurmuştur.
Sovyet-Türk ilişkileri Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal'in ölümüne dek, Türkiye yönetici çevrelerinin çeşitli ters davranışlarına karşın dostça ilişkiler olarak kaldı.
Dünya ekonomi buhranı yıllarında SSCB Türkiye'ye faizsiz kredi verdi, Türkiye Sovyetler Birliği'nin maddi ve manevi desteği sayesinde uluslararası durumunu güçlendirdi ve ülkenin ekonomik durumunu iyileştirdi.
Ancak, Mustafa Kemal'in ölümünden sonra bu geleneksel dostluk ilişkileri bozulmaya başladı. Türkiye yönetici çevreleri, emperyalist devletlere -İngiltere, Fransa ve daha sonra faşist Almanya- yaklaşma ve bu devletlerle ağız birliği etme yoluna gittiler.
İkinci Dünya Savaşı bittikten sonra Türkiye hükümeti, Amerikan emperyalizmin güçlü etkisi altına girdi ve Sovyet-Türk iyi komşuluk ilişkilerinin temellerini zayıflatacak şekilde askeri blok ve gruplara katıldı.
27 Mayıs 1960 askeri darbesinden sonra Türkiye'nin yeni yöneticileri, bütün ülkelerle, öncelikle de Türkiye'nin kuzey komşusu Sovyetler Birliği'yle iyi komşuluk ilişkilerinin normalleştirilmesini isteyen milyonlarca Türk yurttaşının baskısı altında SSCB-Türkiye

ilişkilerini düzeltmek istediklerini birkaç kez açıkladılar.
Lenince dış politika ilkelerini izleyen Sovyet hükümeti, Türkiye'yle dostluğun, iş ve kültür ilişkilerinin canlandırılmasına ve güçlendirilmesine büyük önem vermiş ve vermektedir. Sovyet hükümeti, Türkiye'deki Ulusal Kurtuluş Savaşı döneminde Sovyet ve Türk halkları arasında var olan dostluk ilişkilerini canlandırmak arzusundadır.
Son zamanlarda Sovyet-Türk ilişkilerinin iyileşeceği yolunda umut verici olaylar oldu. Örenğin, 1963 martında Sovyet ve Türk ticaret heyetleri arasındaki görüşmeler başarıyla tamamlandı ve sonuçta mal mübadelesi hacminin büyük ölçüde artması ve karşılıklı teslim edilen mal terimleri listesinin genişlemesi için gerekli olanakları öngören protokol imzalandı.
Çeşitli siyasi partileri temsil eden 15 TBMM senatör ve milletvekilinden oluşan bir Türk Parlamento Heyeti'nin Sovyetler Birliği'ne yaptığı ziyaret, Sovyet-Türk ilişkilerinin düzeldiğini kanıtlıyor. Türkiye Cumhuriyeti'nin Cumhurbaşkanı Cemal Gürsel'in belirttiği gibi, Atatürk'ün ölümünden sonra bu tür bir heyetin ili SSCB gezisi oluyor. Türk parlâmenterleri Moskova'nın yanı sıra SSCB'nin diğer bir dizi kentlerini ve cumhuriyetlerini gezdiler. Heyet Başkanı Suat Hayri Ürgüplü'nün sözleriyle Sovyet Azerbaycanı'na yapılan ziyaret konuklarda ''...gerçekten unutulmaz izlenimler bıraktı. Tüm tahminlerimizi yüz kat aşan Azerbaycan emekçilerinin başarıları bizi çok sevindirdi'' (*), diye ekledi S.H. Ürgüplü. Sovyetler Birliği gezisine ilişkin izlenimleri anlatan S. H. Ürgüplü, şu açıklamayı yaptı: ''...Sovyet halkının yaşantısını, onun düşünce ve isteklerini kendi gözlerimizle gördük. Kendimiz için şu sonucu çıkardık: Sovyet halkı, hedefine doğru emin adımlarla ilerlemektedir, barış ve tüm halklarla barış içinde yaşamak istemektedir.''
''Sovyet insanlarına Türk halkının dostluk duygularını getirdik. Sovyetler Birliği'nden Sovyet insanlarının Türkiye halkına besledikleri dostluk duygularını götürüyoruz. Bu dostluğa çok büyük değer veriyoruz.''
''SSCB'ye yaptığımız bu ziyaret hiç kuşkusuz, ülkelerimiz arasındaki dostluğun güçlenmesine hizmet edecektir. Yurdumuza en iyi duygularla ve izlenimlerle geri dönüyoruz'' (**).
Sovyet-Türk ilişkileri son zamanlarda görüleblir ölçüde canlandı. 30 Ekim - 6 Kasım 1964 tarihleri arasında Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanı Feridun Cemal Erkin resmi bir ziyaret nedeniyle Sovyetler Birliği'ne geldi. Dostkluk ortamında geçen görüşmeler sırasında çağdaş uluslararası durumla ilgili sorunlara ve Sovyet-ilişkilerinin sorunlarına değinildi.
Görüş alışverişi, Sovyet hükümetinin ve Türkiye'ye Cumhuriyeti hükümetinin sağlam barışın kurulmasına ve uluslararası gerginliğin yumuşatılmasına elden geldiğince yardım etmek gerektiği konusundaki görüşlerinin ortak olduğunu gösterdi.
İki Dışişleri Bakanı, hükümetlerinin verdiği yetkiye dayanarak SSCB ve Türkiye arasındaki kültürel ve bilimsel ilişkilere ilişkin antlaşmayı imzaladılar. On bir maddeden oluşan bu belge, önsözünde belirtildiği gibi, ''ülkemiz arasındaki ilişkilerin daha sıkı bir işbirliği ve kültürel ve bilimsel alanlardaki değiş tokuş yoluyla geliştirilmesi amacıyla'' imzalandı.
Taraflar, Sovyet-Türk ticaretinin sorunlarını tartıştılar.
Her iki taraf da elde bulunan ticareti geliştirme olanaklarından iki ülkenin yararına yararlanmak istediklerini belirttiler ve her iki ülkeye gereken malların ihracat ve ithalatının genişletilmesi konusunda anlaşmaya vardılar.
SSCB Yüksek Sovyet milletvekillerinden oluşan bir grup, Türkiye Büyük Millet Meclisinin çağrısı üzerine komşu ülkeye cevabi ziyarette bulundu.
Türk basını, temasların daha da genişletilmesini çoğunlukla onaylamaktadır. Aslında iki devlet arasındaki iyi komşuluk ilişkilerinin geliştirilmesi, karşılıklı güvenin ve yapıcı

işbirliğinin V. İ. Lenin ve Atatürk zamanında oluşmuş olan geleneklere uygun olarak güçlendirilmesi için gerçek olanaklar bulunmaktadır.
SSCB ve Türkiye komşu iki devlettir. Komşu devletlerin dostluk içinde yaşamaları gerekir. Bu, her iki ülkenin ulusal çıkarlarına da uygun düşecektir.

Eski Türkçe Kaynaklar

- Hüseyin Yusuf, Türkiye Büyük Millet Meclisi Azayı Muhteremesinde Açık Mektup, Şarki Anadolu Demiryolları Cephesinde Amerikalılar, İstanbul, Mart 1339.
- Nutuk, Gazi Mustafa Kemal Tarafında Cumhuriyet Halk Fırka'sını 15-20 Teşrinevvel 1927 Tarihleri arasında Toplanan İkinci Büyük Kongresinde söylenmiştir, Ankara, 1927.
- Türkiye Türkiye Komünist Fırkasının Birinci Konferansı, Bakû, 1920.
- Türkiye Büyük Millet Meclisi Zaptı Cerideleri.

Rusça

- Lenin V.İ. Doğu Halkları Komünist Örgütlerinin II. Rusya Kognresi'nde Sunulan Rapor, 22.XI.1919, Eserler, 5. baskı, cilt 39.
- Lenin V.İ. Azerbaycan Sovyet Sosyalist Hükümetine Yollanan Telgraf, Eserler, cilt 41.
- Lenin V.İ. RKP (B) Moskova Örgütü İleri Gelenleri Konferansı'nda Cumhuriyetin İç ve Dış Durumuna İlişkin Rapor, 9.X.1920, Eserler, cilt 41.
- Lenin V.İ. Ermenistan Askeri Devrim Komitesi Başkanı Yoldaş Kasyan'a Gönderilen Telgraf, Eserler, cilt 42.
- Lenin V.İ. VIII. Sovyetler Kongresi RKP (B) fraksiyonunda ayrıcalık anlaşmalarına ilişkin rapor konusundaki kapanış konuşması, 21.XII.1920. Eserler, cilt 42.
- Lenin V.İ. Moskova İşçi ve Köylü Milletvekilleri Sovyeti Genel Toplantı Oturumundaki Konuşma, 28.II.1921 Eserler, cilt 42.
- Lenin V.İ. Moskova Kenti ve Moskova İli RKP (B) hücre sekreterleri ve sorumlu temsilcilerinin toplantısında yiyecek vergisine ilişkin rapor, 0.IV.1921, Eserler, cilt 43.
- Kirov S.M., Seçilmiş Yazılar ve Konuşmalar, Moskova 1939.
- Narimanov N., Lenin Hakkında, Bakû, Azerneşr, 1957.
- Orconikidze G.K., Seçme Makale ve Konuşmalar, Moskova, 1939.
- Frunze M.V., Eserler, cilt I, Moskova 1929.
- Aralov S.İ., Bir Sovyet Diplomatının Anıları, Moskova 1960.
- Bagirov, Y.A., Türkiye Lozan Konferansı'nda, Bakû 1957.
- Gürcistan'da Sovyet Egemenliğinin Zaferi İçin Savaş, Belgeler Derlemesi, Tiflis 1958.
- Vartanyan S., Ermenistan'da Sovyet Egemenliği'nin Zaferi, Erivan 1959.
- Büyük Ekim Devrimi ve Ermenistan'da Sovyet Egemenliğinin Zaferi. Belgeler Derlemesi, Erivan 1957.
- SSCB Dış Politikası, cilt I-II., Moskova 1944-1947.
- Azerbaycan Komünistlerinin Lenin'e İlişkin Anıları, Bakû, Azerneşr 1958.
- Gastaryan M. ve Moiseyev P., Türkiye Değişim Bekliyor, Moskova 1963.
- Glebov A., Dostluk Politikası Türkiye'ye İlişkin Öyküler, Moskova 1960.
- Gogolev Z.V., 1918-1923 Yıllarında Sovyet-Türk İlişkileri. Yakutistan Pedagoji Enstitüsü Ders Notları, fasikül 2, Yakutsk 1950.
- RSFSC VIII. Sovyetler Kongresi'nde Dışişleri Halk Komiser'liğinin Sunduğu Yıllık Çalışma Raporu (1919-1920), Moskova 1921.
- RSFSC IX, Sovyet Kongresi'nde Dışişleri Halk Komiserliği'nin Sunduğu Yıllık Çalışma Raporu (1920-1921), Moskova 1921.
- Hofman K., Petrol Politikası ve Anglosakson Emperyalizmi, Moskova 1930.
- Gurko-Kryajin V.A., Türkiye'de Devrim Tarihi, Moskova 1923.
- SSCB Dış Politika Belgeleri, cilt I-IV, Moskova, 1957-1960.
- Zavriyev D.S., Türkiye'nin Kuzeydoğu Vilâyetlerinin Yakın TArihi, Tiflis 1947.

- İbrahimov Z., Sosyalist İnkılâbı Uğrunda Azerbaycan Zehmetkeşlerinin Mubarizesi (1917-1919 yılları), Bakû 1957.
- SSCB'de İç Savaş Tarihi, cilt 2, Moskova 1947.
- Diplomasi Tarihi, cit III, Moskova 1945.
- Kayzer J., Avrupa ve Yeni Türkiye, Devlet Yayınevi 1925.
- Kerimov M.A., Kafkaslar Ötesi Sovyet Cumhuriyetleri ve Türkiye (19209-1922), Doğu Bilimleri Enstitüsü Ders Notları, cilt XIX, Moskova 1958.
- Kuznetsova S.İ., Sovyet-Türk İlişkilerinin Kurulması, Moskova 1961.
- Kunina A.Y., 1917-1920 Yıllarında Amerikalıların Dünya Egemenliğini Ele Geçirme Plânlarının Bozulması, Moskova 1951.
- Michael Brooks, Petrol ve Dış Politika. Moskova 1949.
- Antlaşma, Nota ve Deklarasyonlarla Yakın Zamanın Uluslararası Politikası, Bölüm III, fasikül I, Moskova, 1928; fasikül II, Moskova 1929.
- Medetov G.A., Nahçevan'da Sovyet Hâkimiyetinin Galibiyeti (Galebesi) ve Nahçevan Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin Teşkili, Bakû, Azerneşr 1958.
- Miller A.F., Türkiye Yakın Tarihi Üzerine Denemeler, Moskova 1948.
- Musalli, İzmir İktisat Konferansı, Novıy Vostok, dergisi, 1926 No: 3.
- Mustafa Kemal, Yeni Türkiye'nin Yolu, cilt I-IV, Moskova, 1929-1932.
- Noviçev A.D., Dünya Savaşı Döneminde Türkiye Ekonomisi, Moskova, - Leningrad 1935.
- Pavloviç M.P., Bağımsızlık Savaşı'nda Türkiye, Moskova 1921.
- Pec - Arist R., Petrol Politikası, Moskova 1925.
- VII. Rusya Sovyetler Kongresi Kararnameleri, Moskova 1920.
- Ravic N.A., Yüzyılın Gençliği. Moskova 1960.
- Rubinşteyn N.L., 1921-1921-1925 Yılların Sovyet Devleti'nin Dış Politikası. Moskova 1953.
- Sarkisyan Y.K., Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkaslar Ötesi'ndeki Yayılma Politikası, Erivan 1962.
- Yabancı Devletlerle İmzalanan Yürürlükteki Antlaşma, Sözleşme ve Anlaşmalar Derlemesi, fasikül I-III. Moskova, 1935.
- Yasa ve Emirler Derlemesi, Moskova 1927.
- Yasa ve Emirler Derlemesi, Moskova 1928.
- Yasa ve Emirler Derlemesi, Moskova 1929.
- Kafkaslar Ötesi Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti Yasalarının Sistematik Derlemesi, cilt II, 1929.
- Barış Mücadelesinde Sovyetler Birliği, Belgeler Derlemesi (1917-1927) Moskova-Leningrad 1929.
- Sokolskiy N. Çağdaş Türkiye Üzerine Denemeler, Tiflis 1923.
- I. Doğu Hakları Kongresi Stenografik Raporu, SP (B), 1920.
- I. Azerbaycan Sovyetler Kongresi Stenografi Raporu, Bakû 1922.
- Tokarjevskiy Y.A., Bakû'lü Bolşevikler - 1918 Yılında Azerbaycan'daki Alman-Türk Müdahalecileriyle Mücadelenin Organizatörleri. Sovyetler Birliği Komünist Partisi (B) M.K.'deki Marks-Engels-Lenin Enstitüsü Azerbaycn Şubesi ve St. Şaumyan Tarih Enstitüsü çalışmaları, cilt VI. Bakû, 1947, cilt XV., 1949.
- Tokarjevskiy Y.A., Azerbaycan'da Yabancı Müdahale ve İç Savaş Tarihinden, Azerbaycan SSC Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü, Bakû 1957.
- Heyfets A.N., Büyük Ekim Sosyalist Devrimi'nin Ezilen Doğu Halklarına Etkisi, Büyük Ekim ve Doğu Halkları, Moskova 1957.
- Elçibekyan A.M., Büyük Ekim Sosyalist Devrimi ve Sovyetler Egemenliğinin Ermenistan'daki Zaferi, Erivan 1957.

Arşiv Belgeleri

- Azerbaycan SSC Ekim Devrimi Merkez Arşivi.
- Azerbaycan KP M.K. nezindeki Parti Tarihi Enstitüsü Parti Arşivi, SBKP M.K.'deki Marksizm-Leninizm Enstitüsü şubesu (N. Marimanov Fonu).
- Gürcistan SSC Ekim Devrimi Merkez Arşivi (Birlik Sovyeti Fonu).
- SBKP M.K. nezindeki Marksizm, Leninizm Enstitüsü şubesinin Gürcistan KP M.K.'deki Parti Tarihi Entitüsü Parti Arşivi (S.M. Kirov'un kişisel arşivinden).
- SSCB Merkez Devlet, Askeri-Tarih Arşivi.
- SSCB Kızıl Ordu Devlet Merkez Arşivi.
- Ermenistan SSC Merkez Devlet Arşivi.
- SSCB Dış Politika Arşivi.

C'in
Kültür Hizmeti

Atatürk
c Atatürk'ün Yazdığı Yurttaşlık Bilgileri
Bülent Tanör
c Kurtuluş (Türkiye 1918-1923)
c Kuruluş (Türkiye 1920 Sonraları)
Prof. Dr. Sina Akşin
c Ana Çizgileriyle Türkiye'nin Yakın Tarihi I-II
Prof. Dr. Macit Gökberk
c Aydınlanma Felsefesi, Devrimler ve Atatürk
Yunus Nadi
c Türkiye'yi Sokakta Bulmadık
Falih Rıfkı Atay
c Baş Veren İnkılapçı (Ali Suavi)
Bâki Öz
c Kurtuluş Savaşı'nda Alevi-Bektaşiler
Prof. Dr. Tarık Zafer Tunaya
c Devrim Hareketleri İçinde Atatürkçülük
Sabahattin Selek
c Milli Mücadele (Büyük Taarruz'dan İzmir'e)
İsmail Arar
c Atatürk'ün İzmit Basın Toplantısı
Prof. Dr. Niyazi Berkes
c 200 Yıldır Neden Bocalıyoruz I-II
Ceyhun Atuf Kansu
c Devrimcinin Takvimi
Paul Dumont-François Georgeon
c Bir İmparatorluğun Ölümü (1908-1923)
Ali Fuat Cebesoy
c Sınıf Arkadaşım Atatürk I-II
Abdi İpekçi
c İnönü Atatürk'ü Anlatıyor
Paul Dumont
c Atatürk'ün Yazdığı Tarih: Söylev
Kılıç Ali
c İstiklâl Mahkemesi Hatıraları
Prof. Dr. Niyazi Berkes
c Batıcılık, Ulusçuluk ve Toplumsal Devrimler I-II
S. İ. Aralov
c Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Hatıraları I-II
Sabahattin Selek
c İsmet İnönü'nün Hatıraları
Nurer Uğurlu
c Atatürk'ün Yazdığı Geometri Kılavuzu
George Duhamel
c Yeni Türkiye Bir Batı Devleti
Bülent Tanör
c Türkiye'de Yerel Kongre İktidarları
Prof. Dr. Suna Kili
c Atatürk Devrimi-Bir Çağdaşlaşma Modeli
Falih Rıfkı Atay

- c Atatürk'ün Bana Anlattıkları
  Reşit Ülker
- c Atatürk'ün Bursa Nutku
  Prof. Dr. Tarık Zafer Tunaya
- c İslamcılık Cereyanı I-II-III
  M. Şakir Ülkütaşır
- c Atatürk ve Harf Devrimi
  Kılıç Ali
- c Atatürk'ün Hususiyetleri
  Mustafa Kemal
- c Anafartalar Hatıraları
  Ecvet Güresin
- c 31 Mart İsyanı
  Doğan Avcıoğlu
- c 31 Mart'ta Yabancı Parmağı
  Metin Toker
- c Şeyh Sait ve İsyanı
  Süleyman Edip Balkır
- c Eski Bir Öğretmenin Anıları
  Yunus Nadi
- c Birinci Büyük Millet Meclisi
  Kemal Sülker
- c Dünyada ve Türkiye'de İşçi Sınıfının Doğuşu
  Prof. Dr. Neda Armaner
- c İslam Dininden Ayrılan Cereyanlar: Nurculuk
  Fazıl Hüsnü Dağlarca
- c Destanlarda Atatürk / 19 Mayıs Destanı
  Yunus Nadi
- c Mustafa Kemal Paşa Samsun'da
  İsmet Zeki Eyuboğlu
- c İrticanın Ayak Sesleri
  Nuri Conker
- c Zâbit ve Kumandan
  Mustafa Kemal
- c Zâbit ve Kumandan ile Hasbihal
  İsmet Zeki Eyuboğlu
- c İslam Dininden Ayrılan Cereyanlar: Nakşibendilik
  Ord. Prof. Dr. Yusuf Hikmet Bayur
- c Ermeni Meselesi I-II
  Talât Paşa
- c Hatıralar
  Prof. Dr. Tarık Zafer Tunaya
- c Hürriyet'in İlanı
  İsmet İnönü
- c Lozan Antlaşması I-II
  Sami N. Özerdim
- c Yazı Devriminin Öyküsü
  Nurer Uğurlu
- c Atatürk'ün Askerlikle İlgili Kitapları
- c Atatürk'ün Askerlikle İlgili Çeviri Kitapları
  Halide Edip Adıvar
- c Türkün Ateşle İmtihanı I-II-III
  Prof. Dr. Muammer Aksoy

c Atatürk ve Tam Bağımsızlık
Prof. Dr. Şerafettin Turan
c Atatürk ve Ulusal Dil
Johannes Glasneck
c Kemal Atatürk ve Çağdaş Türkiye I-II-III
İsmet İnönü
c Cumhuriyet'in İlk Yılları I-II
Gâzi Mustafa Kemal
c Yarın Cumhuriyet'i İlan Edeceğiz (Nutuk'tan)
c Yarın Cumhuriyet'i İlan Edeceğiz (Söylev'den)
Fazıl Hüsnü Dağlarca
c Gâzi Mustafa Kemal Atatürk
Eylemde/10 Kasımlarda
Ruşen Eşref Ünaydın
c Atatürk'ü Özleyiş I-II
Prof. Dr. Cavit Orhan Tütengil
c Atatürk'ü Anlamak ve Tamamlamak
Prof. Dr. A. Afetinan
c M. Kemal Atatürk'ten Yazdıklarım
Falih Rıfkı Atay
c Zeytindağı
Prof. Dr. Suat Sinanoğlu
c Türk Hümanizmi I-II-III
Prof. Dr. Tarık Zafer Tunaya
c Batılılaşma Hareketleri I-II
Charles N. Sherrill
c Bir ABD Büyükelçisinin Türkiye
Hatıraları/Mustafa Kemal I-II
İsmet Zeki Eyuboğlu
c Karanlığın Ayak Sesleri / Kadirilik
Dr. Bernard Caporal
c Kemalizmde ve Kemalizm Sonrasında
Türk Kadını I-II
Dr. Bernard Caporal - Neşe Doster
c Kemalizmde ve Kemalizm Sonrasında
Türk Kadını III - Kronoloji
Ruşen Eşref Ünaydın
c Anafartalar Kumandanı Mustafa Kemal ile Mülâkat
Kurt Steinhaus
c Atatürk Devrimi Sosyolojisi I-II
Bahir Mazhar Erüreten
c Türkiye Cumhuriyeti Devrim Yasaları
Sabahattin Eyuboğlu
c Köy Enstitüleri Üzerine
Ord. Prof. Dr. Hıfzı Veldet Velidedeoğlu
c İlk Meclis
Prof. Dr. A. Afetinan
c M. Kemal Atatürk'ün Karlsbad Hatıraları
Yunus Nadi
c Cumhuriyet Yolunda
Falih Rıfkı Atay
c Mustafa Kemal'in Mütareke Defteri ve 19 Mayıs
Gâzi Mustafa Kemal

c	1919 Yılının Mayısının 19'uncu Günü Samsun'a Çıktım
Nadir Nadi
c	27 Mayıs'tan 12 Mart'a
Ord. Prof. Dr. Yusuf Hikmet Bayur
c	Balkan Savaşları / Birinci Balkan Savaşı I-II-III
Tayfur Sökmen
c	Hatay'ın Kurtuluşu İçin Harcanan Çabalar
Dr. Abdurrahman Melek
c	Hatay Nasıl Kurtuldu
Ord. Prof. Dr. Yusuf Hikmet Bayur
c	Balkan Savaşları / İkinci Balkan Savaşı I-II
Gâzi Mustafa Kemal
c	Erzurum Kongresi
Sabahattin Selek
c	Millî Mücadele (Erzurum'da Gergin Günler)
Yaşar Nabi
c	Balkanlar ve Türklük I-II
Ceyhun Atuf Kansu
c	Bağımsızlık Gülü
General Fahri Belen
c	Büyük Türk Zaferi (Afyon'dan İzmir'e Kadar)
Gâzi Mustafa Kemal
c	Sivas Kongresi I-II-III-IV
Doç. Dr. Suat Yakup Baydur
c	Dil ve Kültür
Kadriye Hüseyin
c	Mukaddes Ankara'dan Mektuplar
Berthe Georges-Gaulis
c	Kurtuluş Savaşı Sırasında Türk Milliyetçiliği
Ord. Prof. Enver Ziya Karal
c	Tanzimat-ı Hayriye Devri
Falih Rıfkı Atay
c	Çankaya I-II-III-IV-V
Liman von Sanders
c	Türkiye'de Beş Yıl I-II-III
İsmet İnönü
c	Hatıralar (Birinci Dünya Harbi)
Arnold J. Toynbee
c	Türkiye I-II-III - Bir Devletin Yeniden Doğuşu
İlhami Bekir
c	Altın Destan Mustafa Kemal Atatürk I-II
Prof. Dr. Mahmut Âdem
c	Atatürkçü Düşünce Işığında Eğitim Politikamız
John Grew
c	İlk ABD Büyükelçisinin Türkiye Hatıraları - Atatürk ve İnönü
Dr. Bernard Caporal
c	Kemalizm Sonrasında Türk Kadını I-II-III (1923-1970)
Dagobert von Mikusch
c	Avrupa ile Asya Arasındaki Adam (Gazi Mustafa Kemal) I-II-III-IV
Prof. Dr. Erol Manisalı
c	Dünden Bugüne Kıbrıs
Mustafa Baydar
c	Atatürk'le Konuşmalar

Gâzi Mustafa Kemal
c Ankara'ya Geliş (Nutuk'tan)
c Ankara'ya Geliş (Söylev'den)
Yunus Nadi
c Ali Galip Hadisesi
Prof. Dr. Tarık Zafer Tunaya
c Siyasal Kurumlar ve Anayasa Hukuku
Tevfik Bıyıklıoğlu
c Atatürk Anadolu'da (1919-1921)
Nadir Nadi
c 27 Mayıs'tan 12 Mart'a (1961-1962)
Oktay Akbal
c Atatürk Yaşadı mı?
Jean Deny
c Yeni Türkiye
Mahmut Esat Bozkurt
c Atatürk İhtilâli-I-II-III
SSCB Dışişleri Bakanlığı
c İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Stalin, Roosevelt ve Churchill'in Türkiye Üzerine Yazışmaları
Edward Weisband
c İkinci Dünya Savaşında İnönü'dın Dış Politikası I-II-III
Y.A. Bagirov
c Kurtuluş Savaşı Yıllarında Azerbaycan-Türkiye İlişkileri I